

Az árvaság mint a reformátusság mártíriumának allegóriája a 17–18. században

A népszerűsítő írások alapján Bethlen Kata árvasága a 18. századi nagyasszony különleges sajátosságának tűnik, szerzőik szinte mindig hangsúlyosan szólnak e kérdésről.¹ A korábbi szakirodalom nagy része vagy szintén azt sugallja, mintha Bethlen árvai (ön)reprezentációja a korszak egyedi esete lenne, vagy nem is érinti e témát.² Az árvaság mint kontextus jelentőségét érzékelő Németh S. Katalin két tanulmányához, valamint Szabó Gyula esszéregényéhez³ kapcsolódva az elmúlt években néhány írásban magam is foglalkoztam a kérdéssel. Az általam vizsgált 17. század végi, 18. század eleji, sokféle regiszterhez tartozó szövegeket (prédikációk, halotti beszédek és versek, imádságok, önéletírások, missilisek, végrendeletek stb.) vagy az özvegyek, árvák (önmagukat özvegyként, árvaként megjelenítők) mondták el és írták le, vagy az ilyen helyzetben lévő egyénekről szóltak, illetve számukra készültek, gyakran retorikai példát is mutatva nekik: mindkét esetben főképpen bibliai narratívák, illetve (más megközelítésben) magatartásminták alapján. Azt is jeleztem azonban, hogy a kora újkori szövegekben nem egyszerűen az özvegyek „gyámoltalan árva”-ként történő megszólaltatása vagy ekként való megjelenítése volt meghatározó, hanem egyrészt a másképpen kiszolgáltatott helyzetben (fogságban, száműzetésben stb.) lévő asszonyok, másrészt időnként férfiak esetében is.⁴

E szempont kiegészítéseként, jelen tanulmányban arra figyelek, hogy az atyjukat / férjüket / fiúkat / patrónusukat veszített „árvák” (asszonyok, főként özvegyasszonyok, ritkábban férfiak) szövegein vagy a róluk beszélő írásokon túl gyakran előfordult az egyénekéhez nagyon hasonló bibliai tropológián és toposzokon alapuló, többes szám első személyű elbeszélés is. A közösség (mint nemzet és/vagy anyaszentegyház, a „szentek közössége”) árvaként, özvegyként történő 17. század végi, 18. század eleji megjelenítése igen kiterjedt forrásvizsgálatot igényel. Azt mutatom meg, hogy a (főképp) özvegyasszonyokat gyámoltalan árvaként reprezentáló szövegeket miként értelmezheték a szenvedő, mártírként is megjelenített közösségre a kora újkorban, milyen retorikai hagyományok alapján szólalt meg a közösség mint szenvedő, gyámoltalan és kiszolgáltatott árva (gyakran, de nem mindig szinonim módon: özvegy), illetve az allegorizálás lehetőségére hogyan reflektáltak egyes

* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Legújabbban lásd például ADAMOVITS Sándor, *Bethlen Kata árvasága*, Új Kezdet (Marosvásárhely), 2006/12, 12–13; RÉMÁN Enikő, *Hova született Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 6–12, itt 7; DÉNES Katalin, *Árva Bethlen Kata*, Református Család, 2009/5, 12–15 stb.

² E vonatkozó szakirodalomról lásd FAZAKAS Gergely Tamás, „*tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe bérti*” *Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban* = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. GÁBOR Csilla, BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Scientia, 2007, 259–278.

³ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „*Sok és nagy erőtlenségekkel küszködő ember...*” *Bethlen Kata a kortársak szemével*, Theológiai Szemle, 1985; SZABÓ Gyula, *Árváink* (1988) = Uő, *Ostorod volt-e Rodostó?*, Bukarest, Kriterion, 1991, 51–190. – Az árvai és özvegyi önreprezentáció kora újkori kontextusának érzékeléséhez lásd még SZÁDECZKY Lajos, *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, Századok, 1895, 534; NÉMETH László, *Sziget Erdélyben* = Uő, *Az én katedrám*, Bp., Magvető–Szépirodalmi, 1969, 159; HORN Ildikó, *Nemesi árvák* = *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA TTI, 1996, 64–65, 76–77; MAMÜL, I, 145–148 (*Árvaság*, HORN Ildikó cikke).

⁴ FAZAKAS Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságoskönyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*, Könyv és Könyvtár, 2003, 39–63; Uő, *Az „árvaság” reprezentációja a kora újkorban: egy kulturális szerepminta értelmezési lehetőségei (Előtanulmány)* = *Cselekvő irodalom. Írások a hatvanéves Görömbei András tiszteletére*, szerk. BERTHA Zoltán, EKLER Andrea, Bp., Szerzői kiadás, 2005, 99–114; Uő, „*tetszett az Úristennek...*”, i. m.

szövegek. Fontos kérdés, hogy miként értelmeződhetett ez az összetett szöveg- és tropológiai hagyomány Erdélyben, különösen az 1730-as évektől kezdve a Bethlen Katát és más özvegyeket árvaként megjelenítő szövegek szerzői, sajtó alá rendezői, olvasói számára. Mivel a 17. század második felének magyar protestáns, különösen puritánus mártírológiáját néhány tanulmány már jelen kötetet megelőzően is vizsgálta a magyar szakirodalomban, a továbbiakban figyelembe veszem e feltárásokat.⁵

1. Az üldözött nemzet és egyház siralmának trópusai

Mára és Rúth könnyezése

„Tekints-le a’ magass mennyékből, keserüllyed Vram, siralmas sorsunkat, töröld-el könyvező orcánkról sűrű siralminkat, fordítsd öröme bokros egy-mást érő jajjainkat.”⁶ Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című, 1666-ban megjelent imádságoskönyve összesen nyolc siralmas imádságának mindegyike azonos módon szólal meg a gondosan felépített kötetben. Ez azt jelenti, hogy értelmezhető úgy az imagyűjtemény, hogy grammatikailag az első könyörgés – Istenhez, majd a közösséghez forduló – megszólalásától kezdve végig, egyetlen paraklétszi hang beszél többes szám első személyben, mely az imádságok során egy tropológiaiailag is alátámasztott „mi”-közösség formál meg. Ez az *arc-adás*⁷ grammatikai és terminológiai következetességgel valósul meg a kötetben: a többes szám első személyű beszélő a „könyvező orcánk” kifejezéssel személyesíti meg a közösséget, amelynek nevében szól. Az antropomorfizáló *prosopopeia* ugyan nem íródik bele közvetlenül a *közösség* (*nemzet / egyház*) = *test* topikus narratív hagyományába, ám azzal, hogy a kötetben végig egyetlen, markáns tulajdonsággal, a *sírással* jelenítődik meg ez az arc, a megszólaló paraklétszi hangja a „szinekdoché nyelvi kerülőútját választva”⁸ jelöli a közösséget.

A többes szám első személyű megszólaló az első imádság Istenhez forduló nyitó mondatától, tehát kezdettől a *kesergést* megjelenítő trópusokkal jellemzi önmagát mint közösséget, az Ószövetség sírásukról ismert asszonyai nevét metaforaként alkalmazva. Köleséri Sámuel itt olyan siralomretorikát alkalmaz, amely – a korszakra jellemző módon – a *közösség nevében* mondott, illetve az *egyéni* siralmakban trópusként (és topikusan) használt bibliai textusokból építkezik. Először az ószövetségi Rúth könyvének (1, 20) szövegén alapuló, a kora újkori verses és prózai szövegekben előforduló bibliai parafrázis által

⁵ Megkezdődött egyrészt a primer szövegek retorikájának, illetve az ezekben reprezentálódó magatartásformának, másrészt az ilyen művek megszerkesztését szinte preskriptív módon tárgyaló szabálykönyveknek, útmutatóknak az értelmezése. – IMRE Mihály, *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1987–1988, 20–45; GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika. Két XVII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai*, Irodalomtörténet, 2000/1, 51–71; TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 40), 174–192. stb.

⁶ KÖLESÉRI Sámuel, *Bankodo lelek nyögési*, Az az: *Szent Írás szavaiból szedegetett s’ a’ felső Esztendőkben való szomorú alkalmatosságokhoz szabattatott, néhány Könyörgések [...]*, Patak, Rosnyai, 1666 (RMNy 3309), Q4v–Q5r. – Az imádságok kritikai kiadását lásd FAZAKAS Gergely Tamás, *El-távozott a’ mi-magyar Izraëliüktül a’ dicsőség*” (Köleséri Sámuel panaszimádságai 1666-ból), Könyv és Könyvtár, 2005, 114–124, itt 115. (A továbbiakban csak az eredeti edíció levélszámozását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.) Jelen elemzés korábbi változatát lásd a kísérőtanulmányban: 65–113.

⁷ Ez az imaelemzés Szilasi László Paul de Man *prosopopeia*-értelmezésén alapuló Balassi-imák (versek) interpretációinak figyelembe vételével készült. SZILASI László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 80–81, 82–83, 108–109.

⁸ A szinekdoché „nyelvi kerülőútját” más összefüggésben, az *én*-nek a *saját lelkéhez* való odafordulásában elemzi: OLÁH Szabolcs, *Lírai „után-mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki éneklésben = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter – PAP Balázs – SZILASI László – VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 289.

megnevezett asszonyt, Márát említi, ez esetben a közösség nevében elmondott siralom trópusaként: „Ne hijatok [m]ár minket Naominak, az az, gyönyörűségnek, hanem Marának, az az, keserűségnek, mert nagy mint a' tenger a' mi nyomoruságunk”.⁹ A keserűség jelentésű *Mára* szónak az ószövetségi textustól kezdve megjelenített etimológiája segítette a sírással való (ön)azonosítás közösségi, illetve egyéni megfogalmazását.

Németh S. Katalin úttörő tanulmánya hívta fel a figyelmet arra, hogy szó szerinti egyezések vannak a nagyasszony szövegei, illetve az egymás után elhunyt családtagjai felett mondott orációk Bethlen Katára vonatkozó részei között. A szerző szerint Bethlen árvaságát a Mára-Naomi „bibliai kép[év]el teszik szemléletessé a halotti búcsúzatók szerzői,” s idézte is a nagyasszony férjét, Teleki Józsefet temető beszédek e trópus használó részeit.¹⁰ Győri L. János, majd Csorba Dávid pedig már a jelen tanulmányt érdeklő szempontból idézte – éppen Köleséritől – a Naomi-Mára névpárt: mint a mártíromságot szenvedő közösséget megjelenítő trópus, a kifejezést – a szöveg hagyományban öröklődő bibliai etimológiát követve – a *keserű-édes* metafora történetének kontextusában helyezve el, a szakirodalom alapján utalva a késő antik, illetve a kora újkori angliai mártírkultuszban jellemző voltára.¹¹

Köleséri imádsága a fenti idézetben – a Márával való önazonosítás által megjelenített vigasztalhatatlan állapotban – a szöveg siralomra szólítja fel a közösséget, egy másik ószövetségi (síró) asszonnyal való identifikáció kontextusában: „Nincsen mi-nékünk vigasztalónk, a' ki a' mi lelkünket meg-vigasztalhatná, mi vagyunk a' vigasztalást bé-venni nem-akaró Ráchelek.”¹² A ritualizált sírás kutatói szerint a gyermekeit sirató Ráchel alakja, valamint a város pusztulásáért zokogó „Jeruzsálem leányainak” könnyezése mindig fontos mintája volt a közösségért való siralomnak.¹³ Az újabb magyar szakirodalomban Csorba Dávid említi, hogy a 17. századi puritán szerzők a „M[agyar] Ráchel” nevében szólaltak meg, de az elveszett/meghalt fiait sirató anya, Ráchel már az Ószövetségben Izrael metaforája volt, s Jeremiásnál bekerült az Izrael reménységét hirdető próféciaikba is.¹⁴

Köleséri kötetének második imádsága (*Hasonló alkalmatossággal iratott Estveli Könyörgés*) az első, fent idézett könyörgés retorikája szerint folytatódik. Ám az orca jellemzője itt már sem kizárólag a *siralom* lesz, hanem láthatóvá válik a kötet nyitóimájának második mondatában már érintett, ám legelőször leírt önjellemző, a bűnök miatti szégyenkezés *jele* is: „A' mi gyalázatunk naponként előttünk forog és a' *mi orczánknak pirulása* el-borított minket. Lenyomattatott mind a' poriglan a' mi lelkünk és a' földhöz ragadott a' mi bélünk. [...] Jaj minékünk, mert vétkeztünk! *Meg-fogyatkoztak szemünk a*

⁹ KÖLESÉRI, *Bankodo...*, i. m., Q3v–Q4r.

¹⁰ NÉMETH S., *Bethlen Kata Önéletírása...*, i. m., passim. – Lásd a halotti prédikációkról alább, a 3. fejezetet!

¹¹ GYŐRI, i. m., 60–62; CSORBA Dávid, *A puritán formakincs mítosza: a keserű-édes* = FAZAKAS Gergely Tamás – GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008 (a Könyv és Könyvtár különszáma). – Az özvegyeket jelölő trópusokhoz lásd ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* (1929) = E. S., *Balassi-tanulmányok*, összeállította: KOMLOVSZKI Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1972 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27), 301–309.

¹² KÖLESÉRI, *Bankodo...*, i. m., Q4r. – Bő másfél évtizeddel később Köleséri a házi istentiszteletről szóló *Josue Szent Maga-El-Tökellese*-ben, a könyvhöz mintaként csatolt *Egész Ház népnek reggeli buzgo könyörgésében* így kérte Istent: „Nevezet szerint könyörgünc Felségednek edes hazánkban régtől fogván meg-nyomorított, Anyaszentegyházadnac boldog és virágzó állapotjáért. Szünnyenec meg már a' Ráchel köny-hullatási, ne sirassa többé vérben zabált fegyver miatt meg öletet fiait, A' bujdosó békesség es irgalmasság jöjjenec haza, és az ucczákon egy-mást ápolgassác [...]”. KÖLESÉRI Sámuel, *Josue Szent Maga-El-Tökellese, Avagy, Haz Nepbeli Isteni Tiszteletnek Es Könyörgesnek Gyakorlása [...]*, Debrecen, Rosnyai, 1682 (RMK I, 1281), G3r.

¹³ Susan Starr SERED, *Rachel's Tomb: The Development of a Cult*, *Jewish Studies Quarterly*, 1995/2, 103–148; vö. Kimberley Christine PATTON – John Stratton HAWLEY, *Introduction = Holy Tears: Weeping in the Religious Imagination*, ed. by, K. C. P – J. S. H., Princeton – Oxford, Princeton University Press, 2005, 12.

¹⁴ CSORBA Dávid, *Idősebb Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, *Protestáns Szemle*, 2002/4, 224.

siralom miatt, meg-háborodtanak a' mi belső részeink, mert hatalmat vött rajtunk a' csúnya pogányság.”¹⁵

A következő imában – Júda leányainak említése miatt újra azonosíthatóan – az Anyaszentegyház könnyezése allegorikusan a bűnök miatt piruló *női* orca sírásaként jelenik meg, majd a szöveg vigasztalásért való könyörgéssel folytatódik (*Gyalu s' Fenes között lett szomoru Harcznak alkalmatosságával iratott Könyörgés*): „Oh Vram! minékünk orczánk-pirulása, [...] mert vétkeztünk te ellened. [...] El-vesztetted Izraelnek (a' Magyar Nemzetnek) ékes lakó-helyeit és meg-sokasítottad Judának leányi közt a sírást és jajgatást. [...] Töröld-el Vram immár, a' sok könyhullatást a' te Anyaszentegyházadnak orczájáról, irgalmasságodnak keszkenőjével, tölcs bé nevetéssel s' vig-örömmel a' mi szájunkat”.¹⁶

A könyörgőnek tehát az a célja, hogy helyreállítsa az asszonyi metaforával megjelenített, majd néhány sorral lejjebb azonosított közösség sírás miatt és a „vétkek által megromlott saját arc[át]”.¹⁷ Ez a filológiaiilag egyelőre nem bizonyított imitáció – ha nem is a Jan Assmann-féle „*hüpolépszisz* klasszikus pillanata”¹⁸ – retorikailag hasonló ahhoz, ahogyan (Szilasi László hivatkozott elemzése szerint) Balassi Bálint *Szentháromság-himnuszának* második, Krisztusnak szóló versében könyörög a közbenjáró. Az önmagát bűnősként elbeszélő közösség antropomorfizált, hiszen *könnyesként* megjelenített orcája ugyanis csak akkor tisztulhat meg, ha Jézus (valamint a Köleséri-imában meg nem szólított, az embert a saját képmására teremető Atya) a közösség (amely nevében az ima elhangzik) felé fordítja a maga arcát: „Halgass-meg minket Vram, mert jó a' te kegyelmességed; *ne rejts-el orczádat* szegény szolgálaidtól, mert nagy szorongattatásban vagyunk; Szabadics-meg minket a' sárbul, hogy el ne borullyunk, siess Vram segedelmeddel, mert kivüled, nincsen s[e]hol reménységünk”.¹⁹

A szabadítás akkor történhet meg, ha az Isten arca reánk is világít, s így végre a közösség – az imakötet legrészletesebb, itt nem idézendő anafora sorral is egységessé tett bűnvallásának következményeképp – immár nem fog keseregni, s orcájáról letöröltetnek a könnyek. Ezt olvashatjuk tehát a kötet következő, negyedik imája elején (*Akar-minémü időre-való Könyörgés*): „Oh Abrahámnak, Isáknak, Jákóbnak, s' ezek nyomdokát követő minden hiveknek, könyörülő és kegyelmes Istene! minékünk-is szegény bűnnel meg-terheltetett szolgálidnak, szolgálóidnak az Vr Jesus Christusban meg-engeszteltetett szerelmes Atyánk! *meg-alázódott s' meg-törődött lélekkel le-borulunk a' te fényes orczád előtt; vallást teszünk* Felségednek, lelkünk-isméretit nyugodni nem engedő *szarvas vétkeinkről, mellyekkel* Anyánk méhétől-fogva, *meg-keserítettünk tégedet.*”²⁰

Szöllősi Mihály *Bujdosó magyarok füstölgő csepüje* című imádságoskönyve 1676-ban jelent meg. A beregsurányi, brassói, majd nagybányai lelkész a Habsburg üldözések elől Erdélybe menekültek és önvédelmi harcra készülők táborában írta munkáját, s a Partiumban Wesselényi Pál vezérletével bujdosók számára állította össze a kötetet.²¹ A siralmas

¹⁵ KÖLESÉRI, *Bankodo...*, i. m., Q5v.

¹⁶ *Uo.*, Q7v–8r. (Kiemelés tölem.)

¹⁷ Vö. SZILASI, *A sas és az apró madarak...*, i. m., 80–81.

¹⁸ *Uo.*, 17. Szilasi az imitáció *hüpoleptikus* pillanatait e helyen és monográfiájában másutt innen hivatkozta: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet (Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban)*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 1999, 273–285.

¹⁹ KÖLESÉRI, *Bankodo...*, i. m., Q8r. (Kiemelés tölem.)

²⁰ *Uo.*, Q8r–v. – E szövegrész értelmezését Balassi *Szentháromság-himnusz*a (*Ad Deum Patrem...*) versének Szilasi általi értelmezése felől érdemes szemlélni: „Ebben a szövegben Isten alakja mindenekelőtt egy fényesen világító, s fényével az emberi könnyeket felszárítani (s ennyiben a bűn által megrongált emberi arcokat, arculatokat helyreállítani) képes orca.” SZILASI, *A sas és az apró madarak...*, i. m., 79.

²¹ A könyv attribúciójához és a szerző életéhez lásd INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931 (Theologiai tanulmányok, 15), 166–170; ZOVÁNYI Jenő, *Kutatások a „Bujdosó magyarok*

könyörgések e korpuszban igen gyakran szólalnak meg a közösséget síró asszonyok hangján.²² A siralomra méltó állapot *amplificatiós* leírása a kötet II. könyörgésében – a *Bánkódó lélek nyögésihez* hasonlóan – a *vigasztalhatatlan* Ráchel panaszaként jelenik meg (A *közönséges romlásban panaszoló Reménkedés*): „Siratja a Magyar Sion az ő fiait, leányit és az ő könyhullatási lefolynak a[z] ő orcáján, a nagy nyomorúságnak és lelki fogságnak miatta, melyben *nincsen vigasztalója, sem pedig Pásztora, vagy Prófétája*. [...] Most hallatik egyszer, ha valaha hallattatott, sírás és keserves jajgatás az Úrnak örökségében: mert elvitették a Magyar Izraeltől a dicsőség és az Úr tiszteletinek szekrénye esek a Dágyon birodalmába. *Nem akar a lelki Ráchel megvigasztaltatni az ő fiain való kesergésében*, mert azok nincsenek! Siratja nagy Isten a te néped az ő Pásztorit: mert harácsoltatik a Szentek vérével megrészegedett nagy Paráznától és az ő Pásztori megverettettek! Sírnak az Úrnak minden Papjai, mert kötélben az ő nyelvek, és kiűzettek az Úrnak örökségéből, hogy ne szolgálják az Úr Oltáránál.”²³

A közösség árvául hagyott, férjétől és gyermekeitől megfosztott, síró özvegyasszonyként való megszemélyesítése igen következetesen kifejtetté válik Szöllősi imádságoskönyvében. A már idézett II. imában így hangzik ez: „Elhagyott az Úr engemet, elfeledkezett énrólam, megrészegített az ő haragjának Poharával és a fiak érkeztenek a szülésre; de miképpen szüljek, holott férjétől megfosztott keserves lelkű özvegy vagyok, s eröm nincsen a szülésre? Hogy apolgassam Istenem, édes Istenem! az én méhem csecsemő magzatit, holott azoktól megfosztattam? Kicsoda neveli fel már azokat nékem, minekutána fogollyá s ide s tova bujdosóvá lettem?”²⁴

A XII. imában (*Számkivetett égbe ható lelki Istápjja, vagy Bujdosó embernek Istenével való magános beszélgetése*) szó szerint is olvasható a vizsgált trópus: „Édesítsd meg nékem e Mára vizeit, óh vigasztalásnak Istene!”²⁵

A *Magyar nép árvaságán esdeklő keserves Fohászkodásnak* a címében és első soraiban is a fentihez hasonló az identifikáció, de itt elsősorban a *szüleiket vesztett árvakként* jelenítődik meg a közösség, a *gyámoltalan özvegy* ez esetben mint az árvák anyja neveztetik meg. Az árva gyermekek nevében megszólaló imádkozó így könyörög: „Uram mi árvakká maradánk Atya nélkül és a mi Anyáink keserves özvegységre világ csudájára hagyatának”. Istent itt „elesett árvák édes Atyja”-ként szólítja meg, annak a „nemzetnek”, „te Magyar népednek” nevében, „aki ily elesett árva keserű kenyérré juta”. Az ima végén a könyörgő arra kéri Istent, hogy „szemeink könnyben lábbására is tekitsz szánakozó szemekkel és adj szállást a te nevedért elhagyott árváidnak a te kebeledben”.²⁶

Szöllősi imádságoskönyvében (a *Vallások s Nemzetek szabadságáért táborozó Magyarok Reggeli Zörgetése az irgalmas Jéhova ajtaján* című imában) az árvai

füstölgő csepüje...” szerzője után, Magyar Könyvszemle, 1940, 165–169; VIX Györgyné, *Régi Magyarországi Szerzők*, I, *A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2007, 802.

²² SZÖLLŐSI Mihály, *Az úrért s hazájokért elszéledett és számkivetett bujdosó magyarok füstölgő csepüje* (1676), [kiad., szerk., bev. INCZE Gábor], Bp., Bethlen Nyomda, 1940² (első kiadás: 1935), (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 3). – Lásd a kötethez: RÉVÉSZ Imre, [Ismertető Szöllősi idézett kötetéről,] *Protestáns Szemle*, 1936, 177; MAKKAI László, *A magyar puritánok történeteszmélete*, *Theologiai Szemle*, 1978, 342–345. – Az imakönyvről újabban lásd – a Szöllősi-elemzés korábbi változatát magában foglaló PhD-disszertációm (*Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben – A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései*, PhD-értekezés kézírata, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2008) VI. 1. fejezete nyomán – SZIRÁKI Szilvia, *Nemzeti identitás és biblikus látásmód a XVII. század végi Erdélyben* (PhD-értekezés kézírata), Piliscsaba, PPKÉ BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2010, 97–119.

²³ SZÖLLŐSI, *i. m.*, 17–18.

²⁴ *Uo.*, 18.

²⁵ *Uo.*, 42.

²⁶ *Uo.*, 20–23.

önmegjelenítés nemcsak a nemzet nevében történik meg, hanem a szűkebb, ténylegesen belátható, konkrét közösség, a hadi tábori nép nevében is, amelynek megszólalása szinekdochéként értelmezhető az imádságot lezáró, az alábbi citátumban is utolsóként álló mondat felől: „légyen oly becsületes nálad az ő [Jézus] nemes szent vére, hogy töröltessék ki azzal a te könyvedből *egész Nemzetünknek* vétke. [...] Emlékezzél meg, mennyiszor kegyelmezél meg az ellened rúgodozó *Izraelnek?* [...] Hasson fel hát elődbe a *mi árva Magyar Táborunknak* reggeli »JÉZUS!« kiáltása, hadd emelhessük fel a mi leesett zászlóinkat a te sz. nevedben, [...] óh *Magyar keresztyénségnek* őriző Istene! Imé, mi a te szent nevedért *elhagyott árvák*, táborba gyűltünk, hogy a Jézus hitéért s *édes Nemzetségünkért* hadakozzunk a te örökségedre támadók ellen. [...] Hallgass meg Uram és ne légy késedelmes, mert csak Tereád néznek a mi szemek, hogy megvilágosítsd mirajtunk a te orcádat és a *mi árva Hazánkon* az Úrért”.²⁷

Az imádság Istenhez szóló beszédhelyzetét alkalmazó versekben (ahogyan más megszólítotthoz forduló szövegekben is) gyakori volt a közösség *mint önmagáért rengeteg könnyet hullató árva* önmegjelenítése. Korábban már az 1657 utáni tatárabságról szóló versekben,²⁸ majd különösen a protestáns prédikátorok és tanítók gyászév-tized alatti üldözését és fogságát tematizáló költeményekben is jellemző volt ez.²⁹ Magának az imahelyzet reflexiójának fontos példája a több változatban is fennmaradt *Magyar Sion Siralma* című, „a’ Református Papoknak a’ Gallyákon való raboskodások alatt 1674 tájján” írott éneke,³⁰ mely az Istenhez való odafordulást ezzel a strófával vezeti be:

Árván maradt Sion leánya,
Számkivetett fiaknak édes anyja,
Hogy óltalmát késni láttya,
Buzgó szavát Istenhez így bocsáttya:

Ezt követően az áradó könnyezés toposzát alkalmazva részletezi a beszélő Magyar Sion a szörnyű rabságot, majd kéri az Istent a 9. és 10. strófában, hogy aztán a 12. versszakban vigasztalásért, valamint – az ismert toposzt emlékeztető³¹ exemplumként alkalmazva – a könnyek felszárításáért könyörögjön:

Tekints azért a’ tömlöczben Jósefre,
Hóltt fiainn siránkozó Rákhelre,
A’ veremben Dánielre,
Szent nevedért búslakodó Illyésre!

²⁷ *Uo.*, 25–27. (Kiemelés tőlem.)

²⁸ Lásd ehhez például a már idézett *Tatarok rabsagaban esteknek keserves enek* 1. és 33. strófáját: „Ur Jsten, te hozzád regulta kiáltunk, / Latod nemzetestul ezentül el fogyunk, / Seregeknek Ura, nyilván arvak vagyunk, / Halgas es figyelmes [sic!] ide, kegyes Urunk. [...] Mint az pasztor nélkül juhok, ugy maradtunk, / Senki nincs gyamolunk, magunk el oszlottunk, / Az egyik tengertül masikra hajtattunk, / Mint szinten az barom el haracsoltattunk.” *Régi Magyar Költők Tára*, 17/9, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 392, 395.

²⁹ Lásd ehhez például *Az szegen fogoly rab praedikátorok eneket*. Kiadva: *Régi Magyar Költők Tára*, 17/11, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 228–231.

³⁰ Kiadva: *RMKT*, 17/11, 234–238, a jegyzetek: 788–789, az idézet innen: 788.

³¹ André LaCocque arra hívja fel a figyelmet, hogy „aki panaszkodik, maga is foglya az ellentétes érzelmek közt dúló küzdelemnek. Egyrészt Isten Isten, és semmi kétség nem fér hozzá, hogy népét meg tudja menteni. Másfelől a hű, a hívó egyén (vagy a közösségi panaszénekekben a hűséges nép) elhagyása önmagában is ugyanennek az Istennek a különös tehetetlenségéről vagy rosszakaratú szándékáról tanúskodik. Kérelmet kell hozzá intézni, emlékeztetni kell őt szövetségére és hatalmára!” ANDRÉ LACOCQUE, „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” = PAUL RICOEUR – A. L., *Bibliai gondolkodás* (1988), ford. ENYEDI Jenő, Bp., Európa, 2003, 317.

Ne botsássid a' fene vad fogára,
Gerliczédnek lelkét ne add prédára,
Tekints reám illy sokára,
Siess hozzám, idvességemnek ára! [...]

Én el hiszem, pusztában bujdosását
Fel jegyzette Istenem óhajtását,
Szenteidnek sok sirását
Tömlőjébe szedte könnyhullatását.³²

A szűkebb közösséget való sírás szövegében olvasható árvai önmegjelenítés nemcsak imádságokból, hanem számos más korabeli regiszterből és műfajból is ismert. Az 1680-as és 90-es évekből három változatban is fennmaradt egyik ilyen vers nem általában a protestánsok, hanem egy kisebb csoport, az 1671 októberében elüldözött pataki református kollégium énekeként hagyományozódott: *Cantio de Collegio Sárospatakiensi*. Minden variáns első strófája a beszélő saját szeméit sírásra buzdító *apostrophé*val kezdődik, majd a szenvedéseket általánosságban leíró versszak után az önjellemzés is a kesergés fentebbiekben bemutatott Mára-metaforáján alapul:

Sirjatok szemeim, folyatok könnyveim,
Keserü bánatim, zengjétek siralmim,
Vég notaim,
Ekes beszédeim,
Változzanak sirásra verseim.

Keserü kenyerem, ez az én életem,
Könyveimmel vizem gyakran elegyitem,
Arva fejem,
Senki nem szán engem,
Gyalázattal gyakran illettem.

Járok gyász ruhában én az bujdosásba,
Keserőség annya, mert én vagyok Mára,
Fényes napja,
Ragyogo sugára
Örömömnek köddel be van vonva.³³

Az árva gerlice sírása és a tövisek között növekvő liliom

Az Isten segítségére szoruló és arra joggal számító *gyámoltalanságnak*, valamint az ezzel összefüggő alázatosságnak egyik jelentős trópusa az (elsősorban) *Énekek énekéből* eredeztethető gerlice vagy vadgalamb, a szenvedő anyaszentegyház metaforája. Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában – nem hozva példákat a közösségi (nemzeti, felekezeti) szempontú értelmezések közül – elsősorban mint az özvegyeket, főképpen asszonyokat megjelenítő trópuszt vette számba *a párját hűségesen sirató árva* gerlice és vadgalamb metaforáját 15–19. századi magyar irodalmi és népköltészeti példákon, az ókorig

³² *RMKT*, 17/11, 234–235.

³³ *Régi Magyar Költők Tára*, 17/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 88–97, az idézet: 88. A fenti adatok forrása: Jankovics József jegyzetei, *uo.*, 780–782. Vö. későbből, 1695-ből a Göncre menekült pataki iskola újbóli kiüzetését sirató költeményt B. Almási Pétertől: *uo.*, 231–235, a jegyzetek: 816–817.

visszavezetve és újkori nemzetközi párhuzamokat is mutatva. E hagyomány bizonyos elemei az általam vizsgált, a közösség kiszolgáltatottságát megjelenítő szövegeknek is részei. Így például az *özvegy gerlice* középkori gyökerű, nálunk Temesvári Pelbárttól Rimay Jánoson keresztül Erdélyi János népdalaiig megtalálható képe. Ez a madár „zöld ág” helyett csak kiszáradt ágra száll a társát sirató szomorúságában,³⁴ mint ahogy az Köröspataki B. János alább idézendő szövegében is olvasható. E versben a fejedelme által elhagyott Erdély allegóriájaként. A szerző Erdély 1658-as romlásáról írott énekében előbb arra utal, hogy II. Rákóczi György az év elején elhagyta Erdélyt, majd így, a magára hagyottság trópusával jeleníti meg a közösséget:

Pászorunk el hagyta, jutánk árvaságra,
Nem akar viselni gondot országunkra,
Meg vonta ő magát, nintsen óltalmunkra,
Kiert szörnője romlás borula hazánkra.

Mikor gerlicze jutand árvaságra,
Mind adig sem akar szállani zöld ágra,
Sem siet repülni tiszta viz italtra,
Valamig nem talál el veszet társára.³⁵

A kortárs Técsi Joó Miklós ugyanerre a 17. század közepi erdélyi pusztulásra reflektáló, többször kiadott imádságoskönyvének, a *Lilium humilitatis*nak VI. és XVII. imájában a fentihez hasonló olvasható: „Lásd-meg Uram a’ te szomoru Anyaszent-egyházadnak nyögését; a’ te Gerlicze Galambotkádnak szavát hald-meg, nézd-meg az ő nyomoruságát, tapogassad az ő sebeit, és az ő panaszszeit te elölled el ne kergessed.”³⁶ „E’ félelmes nyomoruságos állapotinkban penig oh nagy Ur Isten, légy minékünk erős bástyánk légy kelletekorán való segítségünk és ne engedgyed a’ te Gerliczédnek lelkét a’ fene vadaknak elszaggatni, hanem kelly-fel Izraelnek örözöje, vedd kezedben a’ te itéletednek éles fegyverét és a’ pogányok ellen, óltalmazd-meg a’ te dicsősségedet hatalmasson, és ves horgot azoknak orrokban kik a’ te Jegyessednek vesztésére el szánt szándékkal igyekeznek. Fogd-meg erős Isten őket az ő álnokságokban, bolondíts-meg az ő tanácsokban, és az ő fel-fuvalkodott sziveket szégyen-vallással retents-meg.”³⁷

Köleséri Sámuel *Bánkódó Lélek Nyögési* című imakönyvének egyik könyörgésében a fentieknél nehezebben ismerhető fel a metafora értelmezése: „A’ te Nyájjadnak üldözöit szándékokban ne vidd elő, s’ ne engedgyed a’ te Gerliczédnek lelkét, a’ kegyetlen hegyes-

³⁴ ECKHARDT, *i. m.*, 301–309. – A védtelensége, gyámoltalansága miatt szenvedő, de a nyomoruságok és halál felett aratott győzelem miatt örvendő anyaszentegyház galamb-képét, mint a 14. jegyzetben hivatkoztam, Győri L. János és Csorba Dávid a már tárgyalt Naomi-Mára névpárban gyökerező *keserű-édes* metafora kontextusának történetében érintette.

³⁵ *RMKT*, 17/9, 100. A vonatkozó jegyzet: 597.

³⁶ TÉCSI Joó Miklós, *Lilium Humilitatis. Az Az: A’ nyomoruságoknak tövisse köziben bé-vettetett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása, Es Keserves Siralma [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1673 (RMK I, 1153), 27. – Modern kiadása, kísérőtanulmánnyal: FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Lilium humilitatisának (1659) kiadástörténete*, Könyv és Könyvtár, 2007, 53–146. (A továbbiakban csak az 1673-as edíció lapszámozását hivatkozom, mert ez is könnyen visszakereshető a modern kiadásból.)

³⁷ *Uo.*, 85. – Győri L. János Köleséri prédikációi kapcsán említette, hogy a 17. század utolsó harmadában keletkezett művek közül éppen azokban erőteljes a jegyesmisztika jelenléte, „amelyek a mártírium szempontjából is leginkább figyelemre méltók”. *GYŐRI, i. m.*, 53. – Técsi XIV. imája is kötődik a jegyesmisztika szöveghagyományához: „O mi idvességünknek paisa nagy Isten, tarts-meg mi közöttünk, a’ te Anyaszent-egyházadnak veteményes kertjét, és a’ téidnek itt ez földön adgy olly állandó és virágzó boldogságot, a’ melly a’ te Anyaszent-egyházadnak, a’ Jésus Christusnak edgyetlen egy Jegyessének, ez világban valo életére, és a’ jövődöbéli országnak keresésére hasznos lehessen.” (TÉCSI, *i. m.*, 71.)

körmű Sasoknak el-szaggatni. Ald-meg mind azokat, valakik a' te Anyaszentegyháznak kebelében vadnak”³⁸

Otrokocsi Fóris Ferenc a *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi* című kötete egyik könyörgésében azonban még Técsi Joó idézett imájához képest is könnyebben felismerhető módon, zárójellel azonosítja a metaforát az anyaszentegyházzal: „*Ne adjad óh Uram! a fene-vadnak a te Gerlicédnek, (az Anyaszentegyháznak) lelkét és a te szegényidnek Gyülekezetirül ne feledkezzél el mindenestül fogván*”.³⁹ Otrokocsi Fóris egy másik könyörgésében hivatkozza is azt a bibliai lokust, amely a metafora egyik forrásául szolgált: „Mert imé Uram, noha a gonosz fene vadak régen akarják bényelni a te Gerlicédet (Psal. 74. v. 19.), de mind ez ideig nem engedted kedvek szerint véghez vinni az ő szándékokat, sőt minden ő mesterkedések ellen a te szegény szolgálodat a terhes rabság és szolgálat alatt, az egekből bőséges kegyelemmel megerősítetted”.⁴⁰

Az anyaszentegyháznak mint nyögő galambocskának sokszor – Krisztus mintájára – önként is vállalt szenvedése az *alázatosságra* vonatkozó értelmezéseket is előhívhatta az 1660-as, 1670-es évek imahasználóiban. Ennek az egyik leglátványosabb, hiszen már a mű címe által is kiemelt megnyilvánulása egy másik metafora, mely éppen Técsi munkájának címében is olvasható: *Lilium Humilitatis Az Az: A' nyomoruságoknak tövisse köziben bévettetett Isten Anyaszent-egyházának maga meg-alázása, Es Keserves Siralma [...]*.⁴¹

A cím elején álló, latin nyelvű szözerkezet címbeli magyarítása is az *Anyaszentegyház* megalázkodására vonatkozik. Ez a trópus is az *Énekek énekéből* (2, 2) származik, egy ott olvasható hasonlat válik a szöveghagyományban az egyház metaforájává: „Mint lilium a tövissek közt, olyan kedvesem a lányok közt”. Ezzel az interpretációs lehetőséggel a középkori misztikusoktól kezdve jelentékeny módon éltek az *Énekek énekét* felhasználó szövegekben. A puritánus recepció csupán az egyik – bár igen jelentős – hagyománya volt e misztikának és szöveghasználatnak. Juhász István szerint éppen a gyászévtized visszafogottabban polémikus, de egyszerre apologétikus irodalmában „lett a kolozsvári és erdélyi egyház szimbólumává a tövissek között felnőtt lilium”.⁴² Köleséri Sámuel *Arany alma* című 1673-as prédikációskötetét vizsgálva Győri L. János már idézett tanulmányában szintén szól az *Énekek éneke* idézett helyét parafrázáló szöveg galamb metaforájáról, valamint a *tövis-lilium* kifejezéspár jelentéséről, és azt fogalmazza meg, hogy „az ikonográfiában a tövis a szenvedés jelképe, a lilium pedig paradicsomi virág, a tisztaság és fény szimbóluma s egyúttal Krisztus-szimbólum is”.⁴³ A gyászévtized irodalmából Győri az *Arany alma* mellett⁴⁴ Szőnyi Nagy István *Márttyrok Coronája* című, 1675-ben, Kolozsvárt megjelent művének Wesselényi Pál generálishoz szóló ajánló levelére is hivatkozik, mint ahol megtalálható a metafora,⁴⁵ és hangsúlyozza, hogy „[m]indezek a jelentések a mártírrium

³⁸ KÖLESÉRI, *Bankodo...*, i. m., R1v.

³⁹ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Kereszt alatt nyögő Magyar Izraelnek Hálá-adó és Könyörgő Imadsagi*, Kolozsvár, 1682 [kiad., szerk., INCZE Gábor; bev. BÁN Imre], Bp., Bethlen Nyomda, 1940 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 13), 21. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁰ *Uo.*, 4. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴¹ Maga az *alázatos* szó csupán kétszer szerepel az imakönyvben, a XII. és XVI. imában: „Szent Ur Isten, mi remétségünknek és a' mi életünknek meg-tartó Ura! ki a' szükölködő alázatosokat szereted, és a' gyászoló szegényeket fel-magasztalod”. (TÉCSI, i. m., 58.) „Te vagy az az Isten, ki meg-elevenéted az alázatos szívü embernek lelkét, és meg-éleszted a' töredelmeseknek sziveket.” *Uo.*, 76.

⁴² JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 1976, 190.

⁴³ A *keresztyén művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Bp., Corvina, 1986, 206, 306. Hivatkozza GYŐRI, i. m., 62.

⁴⁴ KÖLESÉRI Sámuel, *Arany Alma Avagy Alkalmatos Időben Mondott Ige [...]*, Debrecen, Karancsi, 1673 (RMK I, 1144), 133.

⁴⁵ SZŐNYI NAGY István, *Martyrok Coronaja [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyele, 1675 (RMK I, 1180), (a)2v.

fogalmában találkoznak”.⁴⁶ Jelen tanulmány nézőpontjából fontos, hogy az elemzett két trópus, a *galamb* és a *liliom* nemcsak Szőnyi Nagy munkájának – a következő fejezetben idézendő – ajánlásában, hanem a korszak más szövegeiben is szorosan összetartozik. Győri azt emeli ki, hogy Köleséri Sámuel az *Arany alma* című prédikációskötetében „az egyházat a jegyesi misztika szellemében hol »Christus Liliomá«-nak, hol »Christus Jesus jegyesé«-nek, hol pedig »Christus Gerliczjé«-nek” nevezi.⁴⁷

Ugyancsak 1675-ben jelent meg a Szőnyi Nagy másik munkájának tartott *Kegyés Vitéz...*, Philopatrus Arvadinus Theaitetus álnéven („Istenhez könyörgő, hazáját szerető árva”).⁴⁸ A szerző által írott ajánlóvers címe: *Christus Gerliczeienek nyögese s' baratihoz valo remenkedese*.⁴⁹ A szöveg első strófájában a megszólaló galamb képében a „Szerelmes Barátim”-hoz fordul, elmondva nekik, hogy saját magát siratja („El-hagyott voltomon Folynak sok könyveim”). A 2. és 3. versszakban az őt ért bánatokat hasonló metaforákat használva beszéli el, magára az e helyzetben való megszólalásmód retorikájára is reflektálva az utóbbi strófában:

Kegyetlen Harpyák Szivem ki-szakaszták,
Gyenge fiaimat ölemből ki-kapák,
Fegyverrel véreket a' Földre ki onták,
Tömlöczre, Gallyára, Tüzzel vassal hajták.

Régi szabadságom Változék fogságra,
En vig melodiam Szomorú Notára,
Lábaim szállottak Már csak aszszu ágra,
Allapatom fordult Majd eleven gyászra!⁵⁰

E tropológia használattörténetének vizsgálatához végül figyelembe kell venni a 17. század legvégén keletkezett szövegeket is. Dányádi János például a már idézett 1693-as, a következő évben nyomtatásban is megjelent imaversének 29. strófájában így ír:

Siró Anyaszentegyháznak kérését,
Te Gerlicze galambocskádnak nyögését,
Epedését,
Siralmas beszédét,
Keserüllyed ennyi sok inségét.⁵¹

A gerlice és vadgalamb bibliai eredetű trópusának a fentiekben (valamint Eckhardt Sándor 1929-es tanulmányában) áttekintett szöveghagyományának ismeretében fogalmazhatott úgy Bod Péter a 3. fejezetben részletesebben tárgyalandó *Szent írás értelmére vezérlő magyar*

⁴⁶ GYŐRI, *i. m.*, 62. „Köleséri egyházképének a mártírium mellett egy másik arca is [van]: a harcos, a vitézkedő egyházé”. *Uo.*, 65. A szerző a továbbiakban a lelki vitézkedésről illetve a hit védelmében történő fegyverfogás lehetőségéről értekezik. *Uo.*, 65–67.

⁴⁷ KÖLESÉRI, *Arany Alma...*, *i. m.*, 133, 97, 171. Hivatkozza: GYŐRI, *i. m.*, 65.

⁴⁸ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Corona*, sztlan 4v.

⁴⁹ Kiadva *RMKT*, 17/11, 63; jegyzet: 752.

⁵⁰ *Uo.*, 63.

⁵¹ *Régi Magyar Költők Tára*, 17/14, s. a. r. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1991, 202. Jankovics József jegyzete a galambot mint az egyház szimbólumát tárgyaló alábbi munkára utal: TAKÁCS Béla, *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*, Bp., Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, 1986, 76–77.

leksikonának *Galamb* szócikkében, hogy „Ábrázolja [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdságot nem tudó állat”.⁵²

2. Az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának 17. századi reflexiói

A közösség (nemzet, egyház, város stb.) romlásának az árvák, özvegyek kiszolgáltatottságával, gyámoltalanságával történő összehasonlítása meghatározónak tűnik a kora újkori szövegekben. E hagyomány is abban a többek által már elemzett tágabb kontextusban értelmezhető, amelyről például 15–16. századi német- és magyarországi allegorikus heroidákat vizsgálva szólt Imre Mihály 1995-ös monográfiájában. Az általa áttekintett középkori és 16. századi német és latin (az általa hivatkozott szakirodalom szerint más nyelveken és országokban szintén megszülető) allegorikus heroidákban a közösség (nemzet, egyház, város stb.) nevében „női képzetekkel, principiumokkal felruházott” allegorikus alakok (nemcsak özvegyek, hanem hajadonok és asszonyok is) szólalnak meg, az *Ecclesiát* vagy a *Patriát* megjelenítve és elsiratva. Imre a középkori *Planctus Ecclesiaekre*, illetve az antik és ószövetségi mintákra is utal (leányként elmondott várossiratokra Pindarosznál, a Dea Roma alakjára; illetve Izráel felett hajadonként elzokogott gyászdalra Ámos könyvéből stb.).⁵³ Érdemes még röviden utalni a 17. századi allegorikus *Religio-ábrázolásokra* is, a katolikus Cesare Ripa *Iconologiájától* a protestáns recepcióig: nemcsak a német protestáns tartományokban és Németalföldön, hanem Magyarországon is. Több ábrázoláson az igaz vallás szenvedéseit is megjelenítették allegorikus nőalak, bizonyos esetekben pedig hajó formájában.⁵⁴ A kora újkori angliai hagyományt vizsgálva Patrick Collinson a 16. századi női mártírok kapcsán említi, hogy a 16. századi angol protestánsok interpretációiban a kegyes asszony jelenítette meg az egyházat. Az angol protestáns mártír, Anne Askew-t például a II. századi keresztény vértanú, Blandina 16. századi megfelelőjének tartották, az *ecclesiá-t* szimbolizáló alakként értelmezve és könyvmetszeteken is így ábrázolva őt.⁵⁵ Az alábbiakban néhány olyan magyar nyelvű szöveg helyet idézek a 17. század második felének magyar prédikáció- és imádsági irodalmából, amelyek a közösségi és az egyéni árvaság grammatikailag akár eltérő, de hasonló trópusokat alkalmazó megjelenítését tudatosítják, az alábbi példákban mindig özvegyasszonyokról beszélve.

(1) Medgyesi állásfoglalása az *Ötödik Jaj, Es Siralom* című prédikációban az *egyéni*, azon belül is főképp árvai és özvegyi kiszolgáltatottság a *hasonlóság* miatt válik a közösség megszólalásának retorikai mintájává: „a keserves panaszok sok rajtonk esett romlások [miatt

⁵² BOD Péter, *Szent Irás' értelmére vezérlő magyar leksikon, mellyben a' Szent Irásban elő-fordulo példázolások, (typusok) es ábrázolások (emblemak) lelki értelmek szerént rövideden ki-világosittamak; sok dolgok a' 'sido régiségekből ki-magyaráztatnak...*, Kolozsvár, S. Pataki, 1746, 38. Elérhető az interneten is: <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf> – A facsimile kiadás: [Bp.], Barnaföldi G. Archivum, [2006].

⁵³ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5), 63–98.

⁵⁴ Minderről lásd, a korábbi nemzetközi és hazai szakirodalom hivatkozásával: Kees TESZELSZKY, *Az igaz Vallás portréja, avagy Szenczi Molnár Albert 1606-os kiadású, eddig ismeretlen röpirata európai szellemi háttérrel*, Magyar Könyvszemle, 2012/1, 1–20, főképpen 4, 10, 14, 16, 19.

⁵⁵ Patrick COLLINSON, „Not Sexual in the Ordinary Sense”: *Women, Men and Religious Transactions* = Uő, *Elizabethan Essays*, London, Hambleton, 1994, 126. – A mártír Anne Askew ikonográfiai megjelenítéséhez vö. John N. KING, *The Godly Woman in Elizabethan Iconography*, *Renaissance Quarterly*, 1985, 41–84. – Lásd még Diane WILLEN, *Religion and the Construction of the Feminine = A Companion to Early Modern Women's Writing*, ed. by Anita PACHECO, Oxford, Blackwell, 2002, 22–39, itt 24.

vannak], tudnia illik, hogy hazájokat elvesztették, hogy úgy maradtak, mint gyámoltalan árvák, hogy még vizeket is áron vették, s magok saját fájokat nagy summa pénzen.”⁵⁶

(2) Szőnyi Nagy István 1675-ös *Martyrok Coronája* című könyve fentebb már hivatkozott ajánlásának második lapján úgy hasonlítja az özvegységéhez a vizsgált metaforát, vagyis a (Wesselényinek szóló dedikációban e helyen aposztrophéval meg is szólított) „árva Gerlicze” keserűségét,⁵⁷ hogy nem közvetlenül e szövegrésznél, hanem egyrészt az ajánlás nyitó mondatában,⁵⁸ másrészt több lappal a hasonlítást követően szól az elárvult anyaszentegyházról.⁵⁹ A szenvedésen és magára hagyottságon alapuló azonosítás, a metaforák értelmezése tehát nem közvetlenül egymás mellett, egy mondaton belül mutatkozik meg, hanem az egész ajánlást egyben olvasva válik világossá: „Gerliczenek s’ köszikla hasadékjában nyugovó galambocskának élete, e’ világból maga számára választott Isten Anyaszentegyházának élete: Vagy mérges tövissek között fel-nőtt, egyéb virágok közzül tekintettel ki-teteczet s’ illattyával a’ csillagokig terjedett gyönyörű gyöngy virág s’ gyenge lilium szál a’ Christusnak Ecclesiája; s’ nem külömb mint egy szélveszeketül hanyattatott s’ véres habokban ugyan el-ázott gallyácska [...]”⁶⁰ „De oh te, bánattyát nyögéssel felejtő, vagy inkább nevelő Christus árva Gerliczéje! Noha most az özvegységhez hasonló keserüséghez képest, semmi vigaságnak zöldellő ágára szállani nem kívánsz, aszú ágon, álom nélkül halsz, éjjel nappal vigyázva, sziv dobogva s’ rettegéssel jársz: el-epett szomjuságodban-is nem tiszta vizet; hanem a’ könyhullatásnak zavaros vizét iszod [...]”⁶¹ „Hogy pedig Isten Nagyságodat, több Méltóságos fő rendekkel az ő, Magyar nemzetben lévő, gyámoltalanságra jutott s’ világ szerént igen el-arvájult Anyaszentegyházának illy veszedelmes üldöztetésének, illy keserves s’ szükséges állapottyában Gyámolúl állította s’ az üldözőknek viszsza verésekre, hogy a’ zabolát szájokban meg-rántaná elől-állította, hála adásra méltó nagy kegyelmessége ő Felségének.”⁶² A szerző végül így búcsúzik az ajánlás végén a megszólított Wesselényitől: „Nagyságod pedig ez árva Nemzetség szerencséjére, s’ az Isten dicsőségének fel-segállítására éllyen [...]”⁶³

Szőnyi Nagy István a kötet végéhez illesztett saját élettörténetében szintén megjeleníti az özvegysors és a közösség kesergésének (ez esetben annak *kinyilvánításának*, magának a keserves sírás *jellegének*) azonosítását. Miután a tornai ekklezsiát megtámadták a németek, „a’ szegény kösség el-fakada sirva, férfiaknak, aszszonyi állatoknak, gyermekeknek, ifjaknak, s’ leányzoknak keserves jajgatásokkal zeng vala az útca, mintha minden Atyák s’ Anyák

⁵⁶ MEDGYESI Pál, *Ötödik Jaj, Es Siralom. Mellyel Szegény csak nem el-fogyott, lelkében el-fojlódott Magyar nemzetet, minapi amaz ő megsirathatatlan s’ váratlan nagy Romlasaban [...]*, Patak, Rosnyai, 1658 (RMK I, 936), 4–5.

⁵⁷ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronája...*, i. m., a3r–v. Eckhardt Sándor legtöbb példájában *maga* a gerlice a keserűség metaforája. Lásd ECKHARDT, i. m., passim.

⁵⁸ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronája...*, i. m., a2v.

⁵⁹ Uo., b4v.

⁶⁰ Uo., a2v. – Ezt a részt szintén idézi NAGY Réka, *Protestáns mártírológia és élettörténeti narráció – Szőnyi Nagy István 17. századi református lelkész példája = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely, 2007, 333–354, itt 338. – Itt ugyan nem jelenik meg az általam vizsgált kontextus, de Nagy Réka a Szőnyi Nagy István saját mártírtörténetének (*Szomorú üldöztetése s’ szamkivetése Szőnyi N. Istvannak...*) retorikai felépítettségét elemezve, a *Martyrok Coronája* szövegével együtt olvasva azt említi, hogy a Szőnyi élettörténetében megjelenített fegyvertelen lelkész, a felesége és a gyermeke képe, valamint a vele szembenálló fegyveres ellenségnek (s köztük a „három Páterek” csoportjának) szembeállítására hasonlatos a *Martyrok Coronájában* „liliomként, gerliceként, gályaként szimbolikusan megjelenített egyházhoz, amelynek tagjai kisebbségben vannak, védtelenek a fegyveres és népes ellenséggel szemben”. Uo., 345. – A Wesselényi Pálhoz szóló ajánlásról lásd a 350–351. lapokat. A *Szomorú üldöztetés...* (sok helyen pontatlan) közlése: 352–354.

⁶¹ SZŐNYI NAGY, *Martyrok Coronája...*, i. m., a3r–v.

⁶² Uo., b4r–v.

⁶³ Uo., b5r.

szerelmes magzattyoktól, s minden magzatok szerelmes szülejétől egy szempillantásban meg-váltak volna, mindnyájan özvegységre s' árvaságra jutottak volna.”⁶⁴

(3) Szathmárnémethi Mihály mintaprédikáció-gyűjteményként összeállított, 1683-ban megjelent *Halotti Centuriájának* 25. beszéde magára a megfeleltetést létrehozó trópusra, a *hasonlatra* is utal: „a' nagy bánatok, szomorúságok, és keserőségek, a' szent Irásban, az özvegy aszszonyoknak bánattyokhoz és keserőségekhez hasonlítottak, mint Siral. 1. 1: azért nagy keserőséggel illetetik az aszszonyi állat, mikor szerelmes férjétől meg-fosztatik”.⁶⁵ Szathmárnémethi lokushivatkozása szerint tehát azért lehetséges és szükséges az egyén, és a kisebb és nagyobb közösség (város, nemzet, egyház) szenvedésének, magára maradásának összehasonlítása, mert a *comparatio* alapjául szolgáló hasonlatnak kanonikus, azaz bibliai forrása van: „Jaj! de árván ül a nagy népű város! Olyanná lón, mint az özvegyasszony!” (Sir. 1, 1a.)⁶⁶

(4) Filepszállási Gergely 1694-es megjelent *Praesidium Christianorum* számos imájában beszél az özvegyek és árvák megszólalásaként ismert retorikai minták alapján a közösségről vagy szól annak nevében. A' Lelki és Testi Békeségnek meg-nyeréseért való Fohászzkodásában például ez áll: „ma-is nem felejtkezhetik-el a mi (Psal. 77. v. 10.) Istenünk a' maga kegyelmességéről, és végképpen el nem fordítod *árva népedtől* (mely szemeit reád függesztette) a' te irgalmasságodat. (Isaie 1. 2.)”.⁶⁷ A Reggeli Könyörgés szerint pedig az alábbi szöveget kell imádkozza a közösség, a margón jelzett ószövetségi hasonlat alkalmazásával: „árvaságra maradtunc Uram Isten, és majd csak nem olyanoc vagyunc mint a' meg szedett szőlő, (Mik. 7. v. 1.⁶⁸) mert a' sátán, a' világ és a test azon vagynac, hogy mi bennunc az Igét és az Hitet meg fojtsác (Mat. 13. v. 22.)”.⁶⁹

A *Preces ex ultima Lamentatione Jeremiae* című Filepszállási-könyörgésben a Rúth könyvének szövegén alapuló siralom többes szám első személyű alanya az árvákéhoz és az özvegyekéhez hasonlítja megjelölt közössége gyámoltalanságát és keserűségét. E szenvedő közösségre előbb kevésbé artikuláltan utal, az azonosítás azonban kicsit alább megtörténik, amikor a többes szám első személyű imádkozó a közösség nevében szól: „Ugy vagyon dolgunc mint az árváknac és özvegyeknec, kik édes Szüléjéktől és Férjéktől meg fosztattac, és nincsen gyámolok, Márák vagyunc mindnyájan, mivel keserőséggel illetett minket a' Mindenható [...] Annyira jutott édes hazánc és Nemzetségünc, hogy ennek edgyik része az Egyptombéliekhez, másik része pedig az Assiriabéliekhez folyamodic”.⁷⁰

3. Bethlen Kata, Bod Péter és 18. századi özvegyreprezentációk allegorizáló értelmezése

Bethlen Katának a gyámolítás szükségességéről szóló özvegyi önreprezentációinak trópushasználatára jellemző, hogy míg nála a gerlice és a liliom nem jelenik meg az árvaság

⁶⁴ Uo., O7r.

⁶⁵ SZATHMÁRNÉMETHI Mihály, *Halotti Centuria, Az az: Száz, Halotti Prédikációk*, Kolozsvár, Veresegyházi Szentyei, 1683 (RMK I, 1301), K5v–K6r. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁶ Még a sok sírás elmúltával, Kassa tizenkét év utáni visszívívását követően elhangzó hálaadó prédikáció is ezt a textust idézi és értelmezi: LIPPÓCI Miklós, *Jubilum Ecclesiae Evangelicae Cassoviensis, azaz, lelki örömmel és vigasztalással tellyes Praedicatio*, Lócse, Brewer, 1682, kiad. INCZE Gábor, Bp., Bethlen Nyomda, 1938 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 11), 12–13. – Vö. ehhez TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Csokonai Könyvtár, 45), 128.

⁶⁷ FILEPSZÁLLÁSI Gergely, *Praesidium Christianorum, Avagy a' Keresztyének között Magyarok Fegyvere [...]*, Kassa, Klein, 1694 (RMK I, 1452), 32. (A lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁶⁸ „Jaj nékem, mert olyanná lettem, mint a letakarított mező, mint a megszedett szőlő: egy enni való gerezd sem maradt; pedig zsenyére vágyott a lelkem!”

⁶⁹ FILEPSZÁLLÁSI, *i. m.*, 77, 33. (Kiemelés tőlem; a lokuszjelzések az eredetiben a margón találhatóak.)

⁷⁰ FILEPSZÁLLÁSI, *i. m.*, 98–99.

jelölőjeként, addig például igen meghatározó a Rúth könyvében gyökerező Naomi-Mára metafora és a „megszedett szőlő” Mikeás könyvéből származó képe: „ki nem írható keserűségemre [...] engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszedett szőlőben való kunyhót egyedül.” „Már férjemtől és gyermekimtől így megfosztván, e gonosz világ azzal meg nem elégedett; hanem az én uram familiája, [...] látván mindentől való megfosztatásomat, mintha én azzal gonosztévő lettem volna, hogy a Náomiból az Isten Márává tett, szívét egészen megfordítá énellenem, s mindnyájan ellenségemmé lőnek.” Bethlen Kata visszaemlékezése szerint 1733-ban például valaki azt üzenté neki, hogy amint letelik a férje halálát követő első év, „olyan becstelenséget ejtenek rajtam, aminémű még ebben a hazában ily rendű özvegyen nem esett” stb.⁷¹

Az eddigiekben elemzettek trópusokon túl a gyámoltalanság és kiszolgáltatottság gyakori képe Bethlen Kata szövegeiben a hajó toposza, főképpen az imákban: mind az *Önéletírás*ban is közölt könyörgések szövegeiben, mind a *Védelvező erős pajzs* című imádságoskönyv előszavában. Van, ahol a (részben hitbeli) kísértések között hánykolódó hajóként jelenik meg,⁷² más esetekben pedig a nyomorúság hullámain való evickélést allegorizálja: „Tudom én azt, hogy a bűnnek zsoldja a halál, és azt mindeneknek meg kell kóstolni: te, minden szíveket és veséket vizsgáló szent Isten, jól tudod és látod, hogy mely nagy örömmel kívánnám e siralomnak völgyéből kiköltözni, bizony a nagy tengeri szélvészek között hánykódó, veszedelemben forgó emberek inkább nem kíváncsoznak csendes révpartjokra menni, mint én tehozzád, mert az én Jézusom megédesítette szent halálával énnékem a halálnak keserűségét.”⁷³

Fent, az 1. és 2. fejezetben leírtak alapján úgy vélem, hogy Bethlen Kata árvaként történő ön- és mások általi megjelenítése nem pusztán egy egyénekre vonatkozó önreprezentációs hagyományba ágyazódik, hanem a kora újkori özvegyesség korábban általam kevésbé érintett közösségi aspektusait is figyelembe kell venni a nagyasszonnyal kapcsolatos szövegeket vizsgálva, s érdemes 18. századi szövegek kapcsán is foglalkozni az özvegyesség allegorizációjának kérdésével. E fejezetben ezért azt vizsgálom, hogy Bethlen Kata számára miképpen lehetett elérhető az özvegyi nyomorúságok és a közösségi szenvedések azonosításának reflexióit magában foglaló, a fentebbiekben megvizsgált hagyomány. A kérdésem tehát, hogy lehetséges-e az ő özvegyi önreprezentációi kapcsán is azt feltételezni, hogy azok allegorikus olvasást intencionáltak, s a közösség (egyház és/vagy nemzet) gyámoltalanságára (is) vonatkoztak.

⁷¹ BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 747–749.

⁷² „Noha az én nagy terhes büneimért gyakorta egymást érő nehéz kísértetek közé tettel, és ugyan mintegy ellenségesképpen bántál énvelem: de mikor látod, hogy a kísérteteknek habjai közt gyengélkedő hitemnek hajócskája süllyedez, akkor mindjárt, édes jó Istenem, segedelmeddel mellém állottál, és kesergő lelkemet a kétségben esésből csudálatosan kiragadtad: sokszor ellenségimnek bosszújokra énnékem asztalt terítettél, és ugyan megújítottad szegény lelkemet a sok és nehéz kísértetek közt.” Az ima datálása: „Sorostélyon 1742. esztendő 25. auguszt.” BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 767–770.

„Szüntelen minden szempillantásban szemlélem gyenge hitemnek kicsiny hajócskáját a nagy kísérteteknek mélyes tengerében eveszkélni, és a szörnyű kemény kísérteteknek hajjaitól csapdotatni, és sokszor csaknem egészen elboríthatni, úgyhogy sokszor kell keserves szívvel azt kiáltanom veszedelemben forgó szomorú lélekkel kiáltó tanítványiddal: kelj fel, uram, és tarts meg; mert majd elveszek. Gyakorta te is, édes Jézusom! láttatol a segedelemre való jövedeled iránt aludni; de azt is tapasztalom, én egyetlenegy megtartóm, hogy ha szintén hitemnek gyengeségéért keményen megdorgálsz is; de ugyancsak szólasz a tengeri nagy haboknak, és azok engemet el nem boríthatnak. Ó, szólj ezután is, édes megváltóm, és mindaddig szólj, míg szent felségednek tetszik a csendes révpartra engemet kivinni, mert csak a te szódat hallhassam, bizonynal megtartom.” Az ima datálása: „Igen megsebhett keserves szívvel, de a Jézusom érdemében Istenre támaszkodó hittel íram Hévízen, 1744-ik esztendőben augusztusnak 27-ik napján.” BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 785–789.

⁷³ Az imádság 1743. március 4-i datálású. BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 776–778.

Ha könyvtár- és olvasmánytörténeti szempontok felől közelítünk, nem érdektelen figyelembe venni azt, hogy az egyház és az özvegyasszonyok azonosítására reflektáló, az előző fejezetben bemutatott munkák – a fennmaradt katalógus szerint – megtalálhatók voltak Bethlen Kata könyvtárában.⁷⁴ Azt ugyan jelenleg nem lehet ellenőrizni, hogy valóban ismerte-e, bizonyosan olvasta-e Bethlen az említett könyveket és ezek fent vizsgált szövegrészeit, ám a nagyasszonnyal kapcsolatos özvegyi reprezentációk retorikai-tropológiai olvasásának aspektusából számolhatunk az allegorizáció 18. századi érvényességével. A politikai-egyházpolitikai, illetve mediális-könyvkiadói kontextusokat figyelembe véve is jelentősnek látszik annak tétje, hogy miként lehetett (főként nyomtatásban) szólni ekkoriban az egyházzal mint kiszolgáltatott, gyámoltalan árváról. A történeti és egyháztörténeti szakirodalom ugyanis már több szempontból foglalkozott azzal, hogy Erdélyben a *Diploma Leopoldinumot* (1690) és az 1691-es *Explanatio Leopoldinát* követő évtizedekben, aztán különösen az 1730-as évek elejétől, az első *Carolina Resolutio* után (1731) politikai téren, illetve a magán- és nyilvános vallásgyakorlás szempontjából a protestánsok egyre inkább háttérbe szorultak.⁷⁵ A katolikus térhódítás miatt érzékelt sérelmeiket egyrészt már nem testületileg tárhatták a király elé: 1725-től csupán személyileg tehettek panaszt a pozsonyi, később Budára helyezett Magyar Királyi Helytartótanács előtt.⁷⁶ Másrészt hányattatásairól, a cenzúra erősödése miatt, egyre kevésbé tudtak beszámolni. Ugyanis erősen zsugorodtak könyvkiadási (sőt külföldi könyvbehozatali) lehetőségeik III. Károly uralkodása alatt, majd még tovább Mária Terézia idején.⁷⁷

Minden bizonnyal Bethlen Kata nem egyszerűen bibliotékája vonatkozó könyveit ismerte (bár persze talán nem is mindet eléggé behatóan), hanem az előbb vázolt egyházpolitikai összefüggéseket is. Sőt, akár szándékában is állhatott a hagyományhoz kapcsolódva bemutatni saját szenvedésein keresztül az erdélyi reformátusság nyomorúságait. Ezeket túl azonban azt feltételezem, hogy még inkább Bod Péternek lehetett ilyen célja és nagyobb ismerete. Egyrészt Bethlen önéletírásának sajtó alá rendezésével és kiadásával kísérelhetett meg ilyen szándékokat érvényesíteni, másrészt a Bethlenről szóló szövegek (neki szóló könyvajánlások, a halotti versek és beszédek) közzétételével – a nagyasszony életében és halála után. Markos Andrásról is tudjuk, hogy nehezen megállapítható Bod Péter (és más lelkészek, írnokok stb.) hatása, illetve közbeavatkozásának mértéke Bethlen özvegyi (ön)reprezentációja tropológiájának kimunkálásában. Az erre építő kutatások eredményeit összefoglalva az allegorizáló értelmezés lehetőségeit mutatom meg Bod Péternél és más

⁷⁴ SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, bev. DEÉ NAGY Anikó, Szeged, Scriptorum, 1997 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai, 2).

⁷⁵ ZOVÁNYI Jenő egyháztörténeti monográfiája vonatkozó fejezeteinek címei: *Ezer mód igénybevétele a protestantizmus kivégzésére és kegyelem az utolsó órában, 1735–1790*, valamint *Az erdélyi protestantizmus hátraszorítottatása és tespedő belélete, 1735–1790*. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus története 1895-ig* [1948], II, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004 (Historia Incognita), 91–108, 130–146; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Új etnikai kép, új uralmi rendszer (1711–1770) = Erdély története, II, 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László–SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémiai, 1987, főképp 1006–1008; KOVÁCS KISS Gyöngy, *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirat-irodalom láttatásában*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 228), 198–209; KOVÁCS Kálmán Árpád, *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4.

⁷⁶ CSOHÁNY János, *Magyar protestáns egyháztörténet*, Debrecen, 1994, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1994 (A Debreceni Református Theológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei, 5), 21–40, 51–62.

⁷⁷ SCHERMANN Eged, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Bp., Stephaneum, 1928, 20–21. – Lásd még WERTHEIMER Ede, *A magyarországi cenzúra történelméhez*, Századok, 1898, 294–316. – JAKAB Elek, *A censura története Erdélyben*, Figyelő, 1884, 161–182, 253–273, 333–356. – Vö. még MONOK István, *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány = Vándorutak - múzeumi örökség: tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit, Budapest, Archaeolingua, 2003, 553–558.

szerzőknél a 18. század első felében.

1. Bod Péter szerkesztői szerepe⁷⁸

Miként az udvari papoknak és más lelkészeknek, valamint az írnokoknak a levelek írásánál vagy a végrendeletek készítésénél – tekintélyüknél, műveltségüknel fogva – hatásuk volt a patrónáikra, úgy Bod (illetve Bethlen további lelkészei, különösen Málnási László) is befolyásolhatta (közvetlenül és közvetetten) az önéletírás és az imádságoskönyv Bethlen Kata általi megfogalmazását. E hatás pontos mértéke nehezen kutatható, a szakirodalom eddigi megjegyzéseit követve elsősorban csupán a nagyasszony környezetében dolgozó lelkészekről fennmaradt nyomtatott és kéziratos szövegeket, továbbá a könyvtárban megtalálható munkákat vehetnénk figyelembe a Bethlen önéletírói és imádságszerzői szándékát befolyásoló hatások vizsgálata során. Azt, hogy Bodnak ténylegesen milyen szerepe volt az 1751-es imádságoskönyv és a (valószínűleg) 1760-ban kiadott önéletírás⁷⁹ nyomtatott szövegének kialakításában, alig tudjuk megmondani. Hiszen Bethlen Kata önéletírásának éppen csupán az a része autográf, amely nem jelent meg a Bod által gondozott szövegben, s nem olvasható ennek Bod kezétől származó, kiadásra előkészített kéziratában sem. Az önéletírás Bethlen kézírásában és Bodnál is megtalálható apró, fél mondatnyi szövegrésze alapján nehéz bizonyosat állítani. (A nagyasszony és udvari papja kézírásában is fennmaradt 1746-os, végrendelet jellegű vallástétel egyrészt műfajánál fogva nem bizonyos, hogy megfelelő analógia, másrészt ennek szövegén valóban jól látszik, hogy milyen sokat alakított, egységesített az udvari pap: de kizárólag helyesírási szempontból.)⁸⁰

Az e témában legtöbbet kutató Markos András azonban nagyon erős véleményt fogalmazott meg az önéletírás szerzőségével kapcsolatban. Bár egyértelmű filológiai bizonyíték nincs erre, de szerinte Bethlen Kata eredeti szövegén igen sokat javított és változtatott Bod Péter. Nemcsak helyesírási szempontból, hanem Markos szerint ő is szerkesztette a fragmentumokban létező szöveget, és rendezte (például saját autobiográfiájához hasonlóan) paragrafusokba. Az önéletírás mint kötet egységessége is Bodnak köszönhető, ahogy Markos mondja: „[n]oha a Bod Péter másolatában ránk maradt [...] töredékben Bethlen Kata »ezen Életem folyásáról írt könyv«-ről beszél [ráadásul ezt is Bod kézírásában olvashatjuk, így ellenőrizhetetlen, hogy valójában ki írta e szavakat! – megj. tőlem], ez a »könyv« előtte csak vízió, nem tárgyi valóság: bizonyosra vehetjük, hogy a mű szabad, szerves folytonosság nélküli, meg-megszakadó, újratekzdődő, rendetlen ívek és levelek sorozata, nem pedig fűzött, vagy éppen bekötött füzet, vagy könyv volt.⁸¹ [...] Bod Péter [...] a bethlenkatalai mű másolásakor már nem találja meg az eredeti kézirat [...] elkallódott, félbehagyott, esetleg soha meg sem írt részletét: töredéket látván maga előtt, csak töredéket másol [...]. Bethlen Kata önéletírásának első kiadása azért csonka, mert Bod Péter a másolásakor nem tudta helyreállítani a mű megszakadt (vagy soha nem is létezett) szerves

⁷⁸ E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „Tetszett...”, i. m.

⁷⁹ KOHL Tamás szerint (*Bethlen Kata önéletírásának első kiadása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1960, 70.) az önéletírás a temetési prédikációval egybekötve jelent meg 1762-ben Kolozsvárt, Páldi István nyomdájában, Markos András (1969, 342–343, 346–347.) viszont azt bizonyítja, hogy Nagyszebenben, 1760-ban látott napvilágot Sárdi Sámuelnél.

⁸⁰ Kiadva lásd először MARKOS András, *Bethlen Kata vallástétele*, Református Szemle, 1964/5–6, 309–311; majd: *Árva Bethlen Kata*, bev., jegyz. TONK Sándor, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1998, 29–32. – Az eredeti összehasonlítása Markos kéziratában: Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Markos András hagyatéka, F 11. Jelzetlen sűrű dosszié 7. tétele: *Árva Bethlen Kata vallástétele* (Árva Bethlen Kata és Bod Péter kéziratában, utóbbiból közölve, előbbivel betűről betűre összehasonlítva).

⁸¹ Bethlen Kata önéletírásáról mint számára sem egységes könyvről azért óvatosan érdemes beszélni, hiszen több helyen olvasunk erre vonatkozó megjegyzést a szövegében (például BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 872, 875–876, 879–880, 889), bár kétségtelen, hogy nem bizonyítható e szöveghelyeken sem az ő szerzősége.

folytatását”, bár még van egy nyomdai ívnyi kézírás, de a közbeeső részlet hiányzik, ezért a maradékot sem adta ki Bod. „Az eredeti bethlenkatali kéziratok írásbeli fogyatékoságait ismerve, állíthatjuk, hogy az önéletírás a maga eredeti formájában, közbeeső »operációs« beavatkozás nélkül, soha nem jelenhetett volna meg.”⁸²

Markos véleménye nyomán akár az is feltételezhető, hogy Bod nem egyszerűen könyvvé alakítja Bethlen szöveghalmazát, fragmentumait, hanem hozzá is járul ahhoz, hogy Bethlen Kata alakját egy felidézett koherens „én” elbeszéléseként olvassuk.⁸³ Markos szerint azzal is segíti Bod a könyv-létmód megvalósulását, hogy belső utalásrendszerrel látja el, kurzivál, címet ad a szövegnek, az elejére bibliai textusokat választ és verset ír (továbbra is minden reflexió és saját neve szerepeltetése nélkül).

2. Bod Péter munkái és a Bethlen Katának szóló dedikációk

A Bethlen Katához szóló dedikációkat is érdemes figyelembe venni az özvegyreprezentációk szempontjából. Ezek egyik legfontosabb példája Bod Péter olthévízi lelkészi éve alatt megírt, és 1746-ban, Kolozsvárott kiadott *Szent Irás' értelmére vezérlő Magyar Leksikon*⁸⁴ dedikációja,⁸⁵ amely az allegorizálás lehetőségét is megmutatja. A címlap így határozza meg az ajánlás címzettjét: „A' Valóságos özvegyeknek hármias tzimereikkel Istenben való erős Bizodalommal, Imádságban való Szent Búzgósággal, Sion' Leányit illető Tiszta Elettel, ékeskedő Úr-Aszszonynak, méltóságos grof bethleni Bethlen Kata aszszonynak [...]. Már XV. Esztendőtől fogva fedhetetlen tiszta Életet élő Igaz Özvegyének, Az Isten' Háza Kegyes Dajkájának, a' szükölködő Szegényeknek Édes Anyjoknak, 's. a' t.”

A dedikáció szövegében Bod 18 lapon keresztül részletezi az asszonyok szerepét az Istenért való szolgálatban, s azon belül különösen alaposan, 12 lapon át foglalkozik azzal, hogy „az Isten' Házának egyik rendbéli meg-mozdúlhatatlan erős Oszlopi, a' gyámoltalan gyenge Özvegyek”.⁸⁶ A 17. századi példából már ismert, az előző fejezetben idézett ószövetségi gyökerű azonosítás két helyen is megtörténik a dedikációban. Előbb ezt írja Bod, a Zsoltárok könyve egyik mondatát idézve és magyarázva: „Az Özvegyeknek örzőjök az Isten, ki az ő szentséges helyjében lakozik. ('Sólt. LXVIII. 6.) Illyen örizetben tartatván azért az Özvegyek, vélek együtt az Eklésia-is, mellynek kebelében nyúgosznak.”⁸⁷ Néhány sorral később pedig így folytatja, a Jeremiás siralmi első mondatát citáló textusértelmezésében: „az Istennek Népe, nyomorúságos állapotjában, Özvegynek ábrázatjában adatik elő; (Siral. I. 1.)

⁸² MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 343–345.

⁸³ Ezzel az írásantropológiai szemponttal érdemes kiegészíteni és szembevetni Nagy Márton Károlynak az *Önéletírás* (Markos András által részben rekonstruált, részben feltételezett) keletkezéstörténetére nem reflektáló szövegolvasását. Lásd NAGY Márton Károly, *A lelki élet narratívája – Bethlen Kata Önéletírásáról = Epika. Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. DOBOZY Nóra et al., Bp., ELTE, 2010 (Arianna könyvek, 3), 67–80; Uő, *A példázattá lett élet (Szempontok Bethlen Kata Önéletírásának elemzéséhez)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 689–705.

⁸⁴ Kolozsvár, S. Pataki József, 1746. Ugyanebben az évben Streibig József is kiadta Győrben, Kolozsvárott pedig még 1757-ben jelent meg. (A Bod-bibliográfia hely nélkül közli, s a megjelenés dátumát az előző évtizedre teszi, de a konkrét évben bizonytalan: „174?” *Bod Péter (1712–1769) bibliográfia*, összeáll. NYERGES Judit, Bp., OSzK – MTA ITI, 2002. Lásd: <http://mek.oszk.hu/00000/00004/00004.htm>) – A könyvről lásd még PRUZSINSZKY Pál, *Bod Péter és kiválóbb egyházi munkái*, Bp., Hornyánszky, 1913 (A Kálvin-Szövetség Kiadványai, 12), 70–75. – Bellágh Rózsa egy 2008-ban elhangzott beszámolója szerint a Bod Péter Társaság 2003. november 19-én rendezett ünnepi ülésén Fabinyi Tibor *Bibliai jelképek Bod Péter Magyar Leksikonjában 1746* című előadásában „hermeneutikai-tipológiai szempontból” mutatta be a lexikont, elemezve „a kötetben szereplő emblémákat, típusokat, jelképeket”. BELLÁGH Rózsa, *A Bod Péter társaság 20 éves története = Athenas. A Bod Péter Társaság blogja*, 2010. november 15. http://bodpeter tarsasag.blog.hu/2010/11/15/a_bod_peter_tarsasag_20_eves_tortenete

⁸⁵ NÉMETH S., „Sok és nagy erőtlenségekkel...”, *i. m.*, 235–236.

⁸⁶ BOD, *Szent Irás...*, *b1v.

⁸⁷ Uo., *b2r.

mert valamiképen az Özvegynek, Férje' Halálával, Nyelve a' szólásra, Keze az óltalomra meg-köttetett, úgy-hogy, ügye egyedül az Istenre maradt; úgy vagy az Eklésia' dolga-is, mellyért az Isten perel."⁸⁸

Bod Péter könyvének nemcsak a dedikáció miatt van jelentősége az özvegyek és az egyház hasonlítása szempontjából, hanem a könyv tárgya miatt is. Ez a munka ugyanis, mint Bod is leírja „Az Isten-féle jó indulatú Olvasohoz” szóló „Elöl-járó beszéd”-ében, tulajdonképpen egy olyan trópus, amely a „Hasonlatosság szerént való Szólások' Formái”-t nagy számban magában foglaló Szentírás „Példázolás”-ait, „Ábrázolás”-ait, valamint „Példabeszéd”-eit veszi számba lexikon szerűen, szócikkekben. Vagyis azokat a „rendes Hasonlatosságok[at, amelyekben] mint valami fényes és tiszta Tükörökben, úgy mütattatnak ki a' dolgok; és ugyan azok által, mint valami erős szegek által, (:Préd. XII. 13.) az Elmébe állhatatosan bé-szegeztetnek. [...] Ez által az a' féle Szólások' Formáit, mellyeket tulajdonképpen érteni nem lehet, jobban által láthassák, és a' Természeti Dolgok' boritékjok alatt minémü Lelki Dolgok légyenek, a Biblia olvasás közben könnyebben észre vehessék.”⁸⁹

Az említett három típus közül a második, az „Ábrázolás” terminussal jelölt műveletről azt írja Bod, hogy „Az Oskolákban szokták ezeket mondani Emblemaknak. Ábrázolásoknak hívjuk a Természeti dolgokat, a' mellyeket midön szemlélnünk, és azoknak egy-máshoz való Relátziojokat, kötelelességeket, hasznokat, ártalmokat, tselekedeteiket, éles Szemekkel meg-visgáljukm azok minékünk elönkbe adják a' Lelki dolgokat; mert azokon, mint valami Garádsokokon, gondolatinkkal fel-mégyünk a' Mennyei dolgokra, hogy azokban az Istennek tsúdálatos munkáit, mint valami világos Tükörben, szemléljük. [...] az Ábrázolások nem annyira a' külső dolgok' Matériájokban, mint azoknak egy máshoz való kötelelességeken, relátziojokban, hasznos vagy ártalmas vóltokban állanak, 's ott-is kell a' Hasonlatosságoknak Fundamentomát keresni.”⁹⁰

Bod Péter a *figurális* Szentírás-értelmezés gyakorlatát mutatja meg tehát az idézett szövegrészben, s szembeállítja a „Példázolás”-nak nevezett *tipologikus* olvasással, amelyről így ír: „az Oskolai Tanításokban Görög Szóval mondanak Typusnak, [...] mellyek az Isten' Népe között Isten' Parantsolatjából estenek régenten; de jövendő és Lelki dolgokra mütattanak”. (Terminológiája „Példázat”-okról, azaz „Typus”-okról és „Példázoltatott dolgok”-ról, azaz „Antitypos”-okról beszél.)⁹¹ A figurális és tipologikus értelmezést a tudnivalók és példák felsorolása után ütközteti is: „Ezekből észre lehet venni, mit különböztetnek a' Példázatoktól az Ábrázolások. Mert a' Példázatok tsak addig vóltak Példázatok, míg a' Példázott dolgok meg-lettek, nem tovább. P. O. Dán. VIII. 20, 21.⁹² Mert a' Kos nem példázolja a' Médiai és Persiai Birodalmat; sem a' Ketske-Bak, a' négy részre hasadt amazt el-rontó Görög Birodalmat, mert már azok el-töröltettek. Így az Áldozatok tsak addig mütattak a' Kristusra, míg a' Kristus-is meg-áldoztatott, nem tovább [...] De az Ábrázolások (:Emblémák:) meg-maradnak mind addig, míg Ember lészen a' Földön, úgy-hogy azon egy Természeti-dolog, azon egy túljajdonságára nézve, mindenkor azon egy dolgot ábrázol.”⁹³

⁸⁸ *Uo.*, *b2r.

⁸⁹ *Uo.*, *c3v, *d3r. – A forrásaira vonatkozóan ezt írja: „Hogy itt a' természeti dolgoktól vett Lelki Ertelmeket magam Fejétől nem költöttem; hanem azokat vagy az Irásban szóló Szent Lélek nyilván ki-mutatván, én követtem. Vagy amaz Isten féle bölts Tanítóknak, kik egész életeket a' Szent Irások' vizsgálásokban töltötték-el, a' minémüek Coccejus János, Gürtler Miklos, Honerth János, Vitringa Campegius, több hasonlók, bölts Irásaikból, 's rész szerént élő Nyelvel való Tanításból vettem: mellyeket Szent Irásbéli Helyekkel mindenüt meg-erősítettem.” BOD, *Szent Irás...*, i. m., *d3r.

⁹⁰ *Uo.*, *d1r.

⁹¹ *Uo.*, *c3v–*c4r, *d2r.

⁹² „Az a kétszarvú kos, amelyet láttál, a médek és a perzsák királya. A szőrös bak a görögök királya; a két szem között levő nagy szarv az első király.”

⁹³ BOD, *Szent Irás...*, i. m., *d2r.

A lexikon terminológiája kontrollálható a Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának Bod által sajtó alá rendezett 1767-es kiadása alapján. Ám ez a munka – céljaiból következő szinonimahasználat miatt – korántsem annyira pontos, mint a bibliai lexikon, az 1746-os kötetben tisztázott szakkifejezések a szótárban némileg keverednek is. A szótárban ugyanis az szerepel, hogy a *figura* = *kép, ábrázat*; a *figuratio* = *ki-ábrázolás, formálás*. (Az „oskolákban” ennek megfeleltetett *emblemata* pedig = *rakott, tzi-frás, ékesített mű.*) A *typus* = *kép, ábrázat, példázat*; az *antitypum* pedig *ábrázolásnak meg-felelő valóság*.⁹⁴

A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegének és Bod más munkáiban található özvegyreprezentációk, valamint a jelen dolgozatban tárgyalt szöveghagyomány topikus kifejezéseit tehát a következőképpen értelmezi Bod a bibliai lexikonában: „ÖZVEGY. Ollyan Aszszony, a’ ki Férjétől el-maradott. A’ Sidók a’ magok nyelveken hívták *Almanának*, melly szó téssen ollyat, a’ kinek nyelve a’ szólásra meg-köttetett, úgy hogy szájával sem tudja magát óltalmazni, hogy a’ maga baját ki-panaszolhatná; hanem tsak szívbeli titkos foházkodásaival terjeszti Isten’ eleibe a’ maga ügyét. *Abrázol* ollyan Társaságot, Gyülekezetet, a’ melly minden Emberi segítségtől meg-fosztatott. Esa. XLVII. 8, 9. Jel. XVIII. 7. *Nem vagyok Özvegy*, az az gyámoltalan. ’Sólt. LXVIII. 6. Péld. XV. 25.”⁹⁵

Ám nemcsak az özvegyek, hanem – ahogyan azt fent, az allegorikus *Religio*-ábrázolások kapcsán jeleztem – más női alakokkal is megjelenítették az egyházat, amely hagyományt Bod Péter is továbbviszi: „ASZSZONY. Az Aszszony *ábrázolja* I. az Eklésiát, mellynek tsak egy Férje vagyon a’ Kristus, a’ ki azt magához vette, óltalmazza, ékesgeti. [...] V. Nagy Várost mint Jéru’sálem, mellyet Jérémiás *Özvegy-Aszszonynak* nevez. *Sir. I. 1.*”⁹⁶ „LEÁNY. Szüz. *Ábrázolja* I. A’ Kristusnak szolgait, kik tiszta Lélekkel ö hozzá ragaszkodnak. [...] III. Az Országok-is mondatnak Leányoknak: az Izrael’ Országa, *Izrael’ Szüzének, Sión’ Leányának*. Amós. V. 2. *Sir. I. 6.*”⁹⁷

Bod a figurális bibliaolvasás során, mint az előljárárszóban jelezte, hagyományosan többféleképpen értelmezi a fentebbiekben elemzett metaforákat. Az alábbiakban az egyházra vonatkozó magyarázatait idézem, amelyeket majdnem minden szócikknél első helyen emel ki, *ábrázolásként*, tehát reflektálva arra, hogy mindig figurálisan olvassa e kifejezéseket:

„GALAMB. A’ Galamb szelid, tiszta, társához hűséges, tsalárdságot nem tudó állat; mellyet meg-is áldoztak régen az Istennek. *Ábrázolja* [...] II. Az Eklésiát, minthogy tsalárdáságot nem tudó állat [...]”⁹⁸

„GERLITZE. A’ Gerlitze a’ púsztákön és erdökön járó, de tiszta és szelid madár; mellyet az Isten’ óltarán-ismeg-áldozhattak régen. *3Mós. XII. 8. Luk. 11. 24. Ki-ábrázolja* ez a’ madár I. Az Eklésiát, a’ melly ki vagyon téve a ragadozó állatoknak. ’Sólt. LXXIV. 19. *Ne adjad a’ Fene-vadnak a’ te Gerlitzédnek lelkét*, az az, a’ hitetlenek Gyülekezetének a’ te Eklésiádat. [...]”⁹⁹

„HAJÓ. A’ Hajó ollyan eszköz, a’ mellyen az Emberek, mind magok, ’s mind árújok egy Országból más Országba hordoztatnak. *Ábrázolja* I. Az Eklésiát, mert mint a’ Tengeren másut meg-maradni nem lehet, hanem az Hajóban; úgy ez Világon másut az Idvesség’ rév partjára nem lehet menni; hanem az Eklésiában. [...]”¹⁰⁰

„LILIOM. A’ Liliom kedves jó illatú szép Virág. Ez jegyzi I. Közönségesen az Eklésiát.

⁹⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, BOD Péter, *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Szeben, Sárdi, 1767; hasonmás kiadása: kiad. HARGITTAY Emil, KECSKEMÉTI Gábor, THIMÁR Attila, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1995. A latin-magyar szótár vonatkozó lapszámjai: 47, 212, 250, 573 stb., a magyar-latiné: 1, 99, 167, 175, 285 stb.

⁹⁵ BOD, *Szent Irás...*, i. m., Q4v. (Kiemelés tőlem.)

⁹⁶ *Uo.*, B2v–B3r. (Kiemelés tőlem.)

⁹⁷ *Uo.*, L3v. (Kiemelés tőlem.)

⁹⁸ *Uo.*, E3v. (Kiemelés tőlem.)

⁹⁹ *Uo.*, E4v. (Kiemelés tőlem.)

¹⁰⁰ *Uo.*, F4v. (Kiemelés tőlem.)

Enek. II. 2. *Mint Liliom a' tövissek között, az-az, mennyivel kedvesebb a' Liliom a' töviséknél, annyival az Eklésia, az hitetlenek Társaságánál, és mint a' Liliom sértegettetik a' tövisektől, úgy az én Eklésiám-is az hitetlenektől. [...]*¹⁰¹

Ha a lexikon idézett szócikkei felől értelmezzük a Bethlen Katához kötődő, részben vagy egészben Bod Péter által megformált özvegyreprezentációkat (az imádságoskönyv és az önéletírás sajtó alá rendezését; a halotti prédikációk, nyomtatott versek, illetve emlékköbe vésett feliratok megírását és kiadását, terjesztését; a patrónájának ajánlott könyvek jellegét és a dedikációk szövegét), akkor a következőt feltételezhetjük. A Bethlen Katához kötődő Bod-munkák is valószínűleg részét képezték és beleillettek a tudós lelkész egyháztörténeti és teológiai irányultságú, de aktualizáló módon egyházpolitikai célú, szerzőként, fordítóként és kiadóként átgondolt programjába. Abba a tudatos építkezésként értelmezhető, kéziratos és nyomtatott munkákból álló folyamatba,¹⁰² amelynek feltételezhető kiindulópontja a fiatal Bod legkorábbi munkája volt: Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis*ének fordítása, *Kősziklán épült ház ostroma* címmel.¹⁰³ 1738-ban készült el, részben átdolgozva, más forrásokat is felhasználva és újabb adatokkal kiegészítve. Bod már ezt az első munkáját Bethlen Katának ajánlotta, akinek ekkor már az alumnusa volt.

A frissen végzett tógátus az 1746-os lexikon dedikációjában olvasottakhoz hasonlóan már e korai szövegében is „Isten háza kegyes dajkája”-ként¹⁰⁴ nevezte meg patrónáját. A *Narratio*-fordítás 1738. szeptember 23-án keltezett dedikációjában (valamint az impresszumban¹⁰⁵) Bod utalt arra az írásantropológiai szempontból jelentős helyzetre, amelyben nekifogott a *persecutio decennalis* e jelentős forrásának fordításához.

¹⁰¹

¹⁰² Lásd ehhez: Bod Péter (1712–1769) bibliográfia..., i. m. A kéziratokhoz lásd GYENIS Vilmos, *Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1961, 470–473.

¹⁰³ Friedrich Adolf Lampe – Debreceni Ember Pál egyháztörténeti áttekintésének kézirata alapján készült – *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* című, 1728-ban, Utrechtben megjelent munkája felhasználásával (és nem Kocsi Csergő kéziratai alapján) fordított Bod. Lampe könyvének ötödik fejezetébe illesztve olvasható Kocsi Csergő szövegének első kilenc fejezete. (Kocsi Csergő latin szövegének kéziratban maradt 10–12. fejezetét Balogh Elemér közölte a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* I. kötetében (szerk. STROMP László, Bp., Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1902, 76–184.) Bod is csak az első kilenc részt fordította le (és részben dolgozta át) a tizenkettőből, viszont a *Toldalékban* kiegészítette az eredeti szöveget néhány hazai protestáns mártírtörténettel. – A fordítás munkájáról és forrásairól lásd BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2004/3, 340–347. – Korábban Bod átdolgozását elemezte és az eredetivel összevetette (népszerűsítő, de alapos kutatásokra épülő könyvében): PRUZSINSZKY, i. m., 16–29. – Bod fordítása csak 1866-ban jelent meg nyomtatásban: *Kősziklán épült ház ostroma*, KOCSI CSERGŐ Bálint latin munkája után ford. FELSŐ-CSERNÁTONI BOD Péter, bev., jegyz. SZILÁGYI Sámuel, Lipcse, Köhler, 1866. Bod autográf kéziratát már a kiadó, Szilágyi Sándor sem ismerte. Valószínűsítette, hogy az enyedi könyvtár állományával, Bethlen Kata könyveivel együtt 1849-ben elégett. Így a rendelkezésére álló négy korabeli másolat, valamint a latin eredeti alapján készítette el az 1866-os edíciót. Ezeket, valamint egy ötödik, Debrecenben őrzött másolatot is figyelembe véve adta ki Makkai László 1976-ban, de ő kihagyta Bod módosításait, ahogy azt jelezte is a bevezetőben. Lásd *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László (FABINYI Tibor és LADÁNYI Sándor közreműködésével), Bp., Helikon, 1976, 25. (KOCSI CSERGŐ Bálint *Kősziklán épült ház ostroma* című szöveg kiadása a 29–109. lapokon.) – A 12 rész teljes fordítása, Bod Péter munkájának változatlan közreadásával: KOCSI CSERGŐ Bálint, *Kősziklán épült ház ostroma*, ford. BOD Péter, MIKLÓS Dezső, SZIMONIDESZ Lajos, s. a. r. MIKLÓS Dezső, [Leányfalu], 1995. – Kocsi Csergő szövege Lampe könyvének magyar fordításában: DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes et al., Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 545–661. A kiadásról: 663–665.

¹⁰⁴ *Kősziklán épült ház ostroma*, SZILÁGYI Sándor kiadása..., i. m., 9. – A Bethlen Katának szóló ajánlás szövegét nem tartalmazza sem a Makkai által sajtó alá rendezett kiadás, sem az ebből készült edíció: *Magyar Emlékirók...*, i. m. (A szöveg kiadása: 215–321.)

¹⁰⁵ „[...] magyarra fordított MDCCXXXVIII siralmas esztendőben”. *Kősziklán épült ház ostroma*, SZILÁGYI Sándor kiadása..., i. m., 7.

Parallelizmusként értelmezte saját korát és a gályarabüldözést: „Mely szomorú historiának [mármint a gályarabok elhurcolásának] kezdete igen megegyez, ha ki rá figyelmez, ez jelen való esztendőben [1738] történt kedvetlen dolgokkal; mert akkor is a törökkel hadakoztak, és a rebellióknak neve alatt fogták el az urakat és papokat. Ez historiát, nem tudván légyen-e valahol magyarul vagy nem? szomorú napokban magyarra fordítottam, néhol adván hozzá másunnak is világosításnak okáért, és hogy a benne levő dolgok inkább szem eleibe akadjanak, laistromba szedtem: e mellé ragasztottam némely városoknak azután való üldöztetéseket, lévén egyszínű materia.” Azért ajánlotta és küldte el Bethlen Katának a kéziratot, mert tudta, hogy „nem csak az Ur törvényének idvességes olvasásában vagyon Nagyságodnak éjjeli és nappali gyönyörűsége, [...] hanem e mellett az Isten házának különböző állapotját is annak historiáiból terhes gondjai között szereti szemlélni; úgy reményelem, hogy ez Isten Anyaszentegyházának a pokol kapui által való ostromoltatásának és a Krisztus kísértetett szenvedő szolgálóinak historiája is unalmas nem leszen.” Ajánlását azzal az óhajjal zárta, hogy „Isten e veszedelemnek napjain rejtse el Nagyságodat az ő sátorának titkos helyein, hogy az Urnak ezért örömeink áldozatját áldozhasson és dicséretet mondhasson.”¹⁰⁶

Tudott dolog, hogy a munka megkezdésének kiváltó oka a 17. század végi protestánsüldözések visszatérésének félelmét okozó esemény volt: Szigeti Gyula István református püspök és hitsorsosai 1738-as váratlan és teljesen indokolatlan, nagy port kavart bebörtönzése.¹⁰⁷ Bár a foglyokat a következő évben szabadon engedték, a *Kösziklán épült ház ostromának* kéziratban maradt.¹⁰⁸ Bod később, egy nyomtatásban megjelent könyvében is foglalkozott Szigetiék üldöztetésével. Az 1738-as munkában közölt rövid püspöklistából nőtt ki ugyanis a *Szent Smyrnai Polykarpus* című, 1766-ban, tehát már Bethlen Kata halála után megjelent könyve, amelynek toldalékjában a „Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok”-at közölte részletesebben.¹⁰⁹ Ez a könyv is azok közé a református munkák tartozott, amelyeket 1768 novemberében az erdélyi főkormányiszéki leirat indexre tett. Azzal vádolták a betiltott könyveket, hogy a katolikus egyházat és az uralkodóházat támadják. A *Polykarpuson* túl még egy Bod-könyv is ezek között volt: látszólag meglepő módon a *Magyar Athenas*.¹¹⁰ A református egyház üldöztetésének történeti szempontú, de közvetetten vagy közvetlenül mindig aktualizáló bemutatása ugyanis nemcsak a *Polykarpusban* és Bod Péter többi egyháztörténeti áttekintésében kapott fontos szerepet, az első ilyen tárgyú könyvétől kezdve,¹¹¹ hanem az *Athénásban* is. Azért kapcsolhatta a cenzúra az egyháztörténeti munkákhoz az irodalomtörténeti lexikont, mert ebben is kiemelten és aktualizáló módon jelenítette meg a szerző a protestáns személyiségeket – a cenzúra feltételezhető értelmezése szerint: a 18. század közepi politikai és egyházi hatalommal szemben.

3. Bod Péter írásai Bethlen Katáról¹¹²

¹⁰⁶ *Kösziklán épült ház ostroma*, SZILÁGYI Sándor kiadása..., i. m., 10.

¹⁰⁷ A két esemény közti kapcsolat Bod általi reflexiójáról lásd BRETZ, i. m., 340–342.

¹⁰⁸ *Uo.*, 341.

¹⁰⁹ BOD Péter, *Smyrnai szent Polikárpus erdélyi református püspököknek historiájok 1665*, Nagyenyed, [Kis György], 1766, 175, 180–181.

¹¹⁰ Bod könyvei betiltásáról: RETTEGI György, *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*, bev. tan., jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1970, 274–275, 404. – Az 1760-as évek cenzúrájáról: KOVÁCS KISS Gyöngy, *A Habsburg-uralom...*, i. m., 200–201.

¹¹¹ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változásának rövid historiája. Melly az isten magyar népének hasznára egyben szedegettetett, és a dolgok nagyobb megvilágosittatásáért, a világ négy fő mappáival ki adatott*, Bázél, 1760.

¹¹² E fejezetben felhasználtam korábbi tanulmányom néhány részét: FAZAKAS, „Tetszett...”, i. m.

Nem tudjuk, hogy a cenzúra képes volt-e figurálisan olvasni az özvegyreprezentációkat, mindenestre Bod Péter ismert trópusokat alkalmazva emlékezett Bethlen Katáról az 1766-ban kiadott *Magyar Athenásban* is: „[Ö]zvegységre maradt 1732-dik eszt., amelyben töltött el szép hírrel-névvel s mindenek előtt való kedvességgel XXVII. Esztendőket. Udvara olyan volt, mint egy jól rendelt klostrom. Élete mások előtt példa és világos tükör. [...] Töltvén özvegyi idejét sz. elmékedésekben, írt is le afféléket. Leírta a maga bajoskodásait s kísértetek, formált maga állapotjához alkalmaztatott könyörgéseket, melyeket ki is nyomtattatott [...]”¹¹³

Bodnak az önéletírás megszerkesztésében betöltött szerepét vizsgáló szempontot erősítheti, hogy a részben általa megalkotott és kiadott korpuszban Bethlen Katáról kirajzolódó, hagyományos tropológiai mintákat felhasználó özvegyreprezentációhoz nagyon hasonló szövegek köthetők a lelkészhez ugyanebből az időből, a Bethlen-önéletírás sajtó alá rendezésének és megjelentetésének időszakából. A nagyszony autobiográfiájával egy időben írta és adta ki¹¹⁴ ugyanis Bod a róla elmondott halotti prédikációját és versét, illetve a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt költeményeit.¹¹⁵

Már a kiadvány címe is felhívja a figyelmet az elemzett tradícióra, maga a halotti oráció pedig tételesen számba veszi a Krisztus, vagyis a „*Bárány Jegyesse*[ként]” jellemzett és követendő példának megtett nagyszony özvegyi erényeit a Jelenések 19, 8 textusa alapján¹¹⁶ írott prédikációban.¹¹⁷ Bethlen Katát előbb mint „XXVII esztendők alatt Isten-féle özvegy[e]t, a’ tiszta életnek, Isteni félelemnek, Istenben-való bizodalomnak, atyafiúi szeretetnek és a’ keresztyén emberben fel-találtatható minden drága virtusoknak világos Tükörét” jellemzi.¹¹⁸ Klasszikus példák felidézését követően¹¹⁹ vonatkoztatja Bethlen Katára az erényes özvegyasszonyokhoz kötődő, topikusan hagyományozódó tulajdonságokat: „Töltötte özvegységben idejét, Könyörgésben, Éneklésben, a’ mellyet igen szeretett, a’ Sz. Irás olvasásban; úgyhogy ő benne találtattak azok a’ mellyeket ir *Hieronimus Paullarol*. [...] Tudta a’ Sz. Irásokat. [...] A jó tudományú tudós embereknek Könyveiket olvasta. És a’ mit jóvallott ugyan Hieronimus Leta özvegy Úr aszszonynak: [...] Ugy teljék a’ nap, úgy találjon az ejtszaka, hogy a’ Könyörgest az olvasás, az olvasást kövesse a’ könyörgés. [...] Egy jó[l] rendelt klostromnak mondhattad vólna ezekre nézve az ő Udvarát. Itt bé-is tölt az Apostol szava I Tim. V. 5. A’ melly aszszonyi állat valóban özvegy és egyedül vagyon, bízik az Istenben és foglalatos a’ könyörgésekben, és imádságokban éjjel és nappal.” Majd azt is részletezi, hogy mindig segítette atyjafiait, a szegényeket, az iskolákat és a templomokat.¹²⁰ A prédikáció – visszautalva a textusra – azzal fejeződik be, hogy „a’ Kristus társaságába[n] [...]

¹¹³ Bod Péter, *Magyar Athenas*, vál., s. a. r., jegyz., utószó, Torda István, Bp., Magvető, 1982, 284.

¹¹⁴ Lásd a 79. jegyzetet!

¹¹⁵ Lásd BOD Péter, *Tiszta, fényes drága bíbor, mellyet amaz áldott emlékezetű m. izraelbeli nagy anya néh. gróf Bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága virágzó idejében a m. gróf Haller László urnak, azután a mélt. r. sz. b. gróf urnak Széki Teleki József urnak szerelmes házas társa [...] midőn teste földbe takarítatnék [...] tanuságot tett [...] Kozozsvár, Sárdi, 1762.* – A versek modern kiadása: Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759, II, kiad. BENCZÚR Gyuláné, bev. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922, 537–552 (Bod a halotti versbe beleszerkesztette a két fogarasi emlékverset is: 551–552). Az emlékversek külön is kiadva: Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759), közli: SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 20–25. – A második verset hordozó emléktábla fotóját lásd a TONK Sándor 1998-as kiadásának (*Árva Bethlen Kata...*, i. m.) 112. lapja utáni képmellékleten. – Vö. Markos András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 341–342.

¹¹⁶ „Adatott néki hogy fel-öltözzék tiszta és fényes bíborba; mert a’ bíbor a’ Senteknek meg-igazulások.” (A2r)

¹¹⁷ BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., B8r, B7r.

¹¹⁸ *Uo.*, B7v.

¹¹⁹ *Uo.*, B7v–B8r.

¹²⁰ *Uo.*, B8v–C1r.

vagy immár tiszta fejér Bíborodba, lakadalmi Ruhádba fel-öltözve, [...] követed a' Bá[r]ányt valahová menénd".¹²¹

A prédikációhoz hasonlóan veszi sorra az özvegyi erényeket az e szöveget követő, felező tizenkettesekben írott versezet. (Ez még inkább részletezve sorolja fel, hogy Bethlen gyakran beszélget tudós emberekkel, a papot, a kántort, a kollégiumi diákokat támogatja, gyógyít, segíti a szegényeket, templomokat épít és javít, az úrasztalokra abroszt és poharat adományoz. Istentiszteletekre jár, sokat imádkozik, melyet követően előbb Bibliát, aztán ennek magyarázatát, majd mást olvas. Nagy könyvtára van, s ő is segít kiadni könyveket.¹²²) A versben azonban már az özvegyi gyámoltalanság reprezentációs elemei is helyet kapnak, ráadásul az asszony életének fordulatát éppen ahhoz a pillanathoz köti, amelyhez Bethlen Kata (vagy Bod Péter?) az önéletírásban.¹²³ Bod ugyancsak azt írja, hogy amint meghalt az édesapa, Bethlen Sámuel: „Mosollygó kis Kati fordul itt sírásra, / Játékos vígsága, szörnyű Jajgatása, / Sír Atyja halálán, nem bízza azt másra, / Nem lát útát jusson vígasztaltatásra. // Édes Anyját látja gyászszal bé-borulni, / Szívének fájdalma azzal kezd ujúlni, / Könyve-is szeméből sűrűen ki hulni. / Mikor lesz siralom hogy kezdjem el-múlni? // Gonoszok a' napok, háborúság vagyon; / Prédálok, lézengők uralkodnak nagyon, / Emésztk ha hól van valamitske Vagyon, / Árvának, Özvegynek nints ki jót szót adjon.”¹²⁴

Nemcsak az árvaságban leélt élet kezdetére vonatkozó verssoroknak, hanem a halotti prédikáció textusának és erre épülő vezérgondolatának hasonló változata is olvasható Bethlen Kata önéletírásában, annak egyik imádságában: „elbágyadott lelkem! [...] az Úr [...] nem mindörökké ostoroz tégedet [...] Hogy is ne könyörülne terajta, holott látja az Ő szent fiának vérével keresett bíbor köntösét, melybe öltöztetél. [...] *öltözetedet* is sem tűz, sem moly meg nem emészti; mert azt *a te Megváltód szerzette, mely is fejér bíbor, a Krisztus vérében megszentelteknek* [sic!] megigazulások.”¹²⁵ A *Bethlen Kata rendelése eltemetéséről* egyik részlete is hasonlóan fogalmaz: „remelvén azt is, hogy Isten Ő Felsége itt, hévizi házamnál hozza el azt a kedves órát, amelyben én is *felöltöztetem amaz fejér bíbor köntösben* és az én *mennyei vőlegényemhez*, az én Megváltómhoz bevitelem [...]”.¹²⁶

¹²¹ *Uo.*, C1v–C2r.

¹²² *Uo.*, C6v–C7v. A vers kiadva: *Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*, II, kiad. BENCZÚR Gyuláné, bev. SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos, Bp., Grill, 1922, 537–552. Hasonló témákat említenek Bod Péternek a fogarasi templom tornyára beépített emlékkőre írt 1760-as versei is. *Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei (1700–1759)*, közli: SZÁDECZKY Lajos, Bp., Athenaeum, 1895, 20–25. Vö. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 341–342.

¹²³ 1708-ban „Isten [...] édesatyánkat, gróf Bethlen Sámuelt kiszóltotta ez árnyékvilágból [...]. Ekképpen tetszett az Úristennek még kisdéd koromban a *gyámoltalan árvák* seregébe béírni és egyszersmind *mintegy előre jeliül adni*, hogy életemnek jobb részét árvaságban kellene eltöltenem.”¹²³ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 699. A szöveg ráadásul a korszak jellemzésével folytatódik: „Az akkor már egynehány esztendőktől fogva Rákóczi Ferentől indított és fennforgó háborúság igen nehézzé tévén az özvegyeknek és árváknak sorsát”. *Uo.* – Az *Önéletírásban* jelzett gyermekkori életfordulat hasonlóan szerepel az 1751-es kiadású *Védelmes erő Pais* bevezető soraiban, a számozatlan 5. lapon, s erre Tonk Sándor is felhívja a figyelmet: „»Igen kisdéd koromban maradtam atya nélkül való árvaságra. Azután igen ifjú időben téttem bé a két kőszikla között fáradozó és elmerüléssel ijesztő két örvény között gyötrődő hajóban az hajózásra.« Ezzel kezdődik Bethlen Kata sokak által és sokszor megírt tragédiája.” *Árva Bethlen Kata írásai és kora = Árva Bethlen Kata*, TONK Sándor kiadása..., i. m., 197.

¹²⁴ BOD, *Tiszta, fényes...*, i. m., C3v. Lejjebb így folytatja: „Özvegység kenyere keserü kedvetlen, / Özvegység ruhája fekete színetlen, / Özvegyi állapot terhes és kelleetlen, / Méltatlan bajt szenved soktól kimiletlen. // Keserü e' kenyér mászszor-is kostolta, / Kedvetlen e' ruha mászszor is hordozta, / Mikor történt vala Haller Urnak hólta, / Özvegység mi légyen, tudja azt azólta. // Az özvegy aszszonynak sok búja érkezik, / Két három rosz ember egybe szövöttek, / Sok mesterség által jóvalval töltözik, / Sebét ha panaszol méreggel kötözik.” *Uo.*, C5v–C6r.

¹²⁵ BETHLEN Kata *Önéletírása...*, i. m., 873

¹²⁶ *Bethlen Kata rendelése eltemetéséről = Árva Bethlen Kata...*, TONK Sándor kiadása..., i. m., 197. (Kiemelés tőlem.)

4. Temetési beszédek Bethlen Kata környezetében

Bethlen Kata önéletírása és imádságai számára mintaként szolgálhattak a családtagjai, rokonai, illetve társadalmi rétegének szélesebb körében temetésén a több különböző lelkész által elmondott halotti beszédek özvegyreprezentációi. Az elhunyt férjek parentálásakor elmondott funerációs prédikációk az özvegyhez fordulva, az özvegyek sírja felett elhangzottak pedig az özvegyről szólva beszéltek a megfelelő özvegyi magatartásról, leginkább a vigasztalást állítva a beszéd középpontjába. E szövegeknek a szó, a kéziratosság és a nyomtatás medialitásában is az volt a céljuk, hogy mind az özvegy és a gyászolók (többek között özvegy tagjai) hallják, mind egy szélesebb olvasóközönség számára is mintát jelenthessenek. Az ilyen prédikációk nagy részének ajánlását magának az özvegynek, illetve például az elhunyt özvegy ugyancsak egyedül maradt nőrokonának címezték a prédikátorok. A kötetek paratextusai a főszövegben leírtak követésére biztatták az olvasókat. Vagyis a praelimináriák úgy befolyásolhatták e szövegek használatát, olvasását, hogy a prédikációkat *mintákként* lehessen érteni, mint például Bod Péternek éppen a Bethlen Kata temetésére írott beszédét: „Példát teszek elötökbe, a’ melly titeket vonnyon a’ követésre”.¹²⁷

Az özvegyek és a szenvedő anyaszentegyház azonosításának lehetősége több halotti beszédben áttételesen mutatkozik meg. Például egy Bethlen Kata számára különösen fontos szövegben, második férje, Teleki József temetésekor Kovács Mihály által elmondott halotti prédikáció „alkalmaztatás”-a végén, a „Méltóságos Gróf Széki Teleki Nagy Uri Familiá”-t megszólító részben, előbb a főúri halottakat az oszlopok kidőlésével azonosító toposz jelenik meg, majd az ezt követő befejezésben olvasható az özvegyeket, árvákat és másokat *általánosságban* megszólító apostrophé intése, amely a „Hazának tőlünk el-véttett nagy Reménsége” miatti kesergésre buzdít: „Külső és belső Rend, Özvegyek, Árvák, Szükölködők, kiváltképpen ti Prófétáknak Fijai, emeljétek fel a’ ti szavakat, siralmas kiáltással zengjétek ez Hazáknak tőlünk el-véttett nagy Reménségén, ez hiv Pártfogónak, gazdag Táplálónak, nagy Patronusnak közzülünk való el-költözésén.”¹²⁸ Az előző levélen viszont már ott található a Bethlen Katát mint szomorú és gyámoltalan özvegyet megjelenítő hagyományos tropológia, a Teleki családnak és a siratók tágabb közösségének megszólításához hasonló fogalomkészlettel: „Keserüések miatt olvadozó kegyes Lélek, Méltóságos Uri Asszony, Bethleni Bethlen Kata Asszony, szemeid elöl el-véttett Uradon siránkozó Mária, Kedves Férjedtől ’s szép Gyermekeidtől kevés idő alatt meg fosztatott nem Naomi, hanem súlyos bánatokkal bé-tellyesedett keseredett szivü Mára, [...] Nem te reád illik-e ama’ keserves panasz: Az én szivem minekutánna meg verettetett, meg-száradott mint a’ fü, annyira, hogy ételemről-is el-felejtkeztem. ’Sólt. 102: 5. Hányszor jutottál immár gyászos Özvegységre? hányszor öntözgetted könnyullatásokkal szemeid elöl el-véttett kisdedeidnek meg-hidegedett tetemeit? Hol vagyon a’ te *Oszlopod, gyámolod, reménséged, gyönyörüséged, gyötrelmeid között* vigasztaló Életednek kedves Párja?”¹²⁹

Nemcsak a Bethlen Kata özvegyi időszakában íródott, környezetében megjelent szövegekből lehet példát hozni a kiszolgáltatott árvák és a közösség (itt is inkább anyaszentegyház, mint nemzet) szenvedéseinek azonosítását irányító közvetett intencióra, hanem korábról is. Nádudvari Péter, szászvárosi református prédikátor 1716. április 16-án búcsúztatta Barcsai Ábrahámot. A beszéd öt évvel később meg is jelent. Amikor a prédikáció *Alkalmaztatás* című részében arról beszél, hogy az elhunytat kik sirathatják méltán (hiszen

¹²⁷ BOD, *Tiszta, Fényes Drága Bibor...*, i. m., B7r. – Bethlen Kata Nagy Márton Károly által vizsgált „példázattá lett élet”-ét ebben az összefüggésben, tehát nem egyszerűen a Bethlen Kata saját elképzelése, hanem a *Bod Péter általi* példázattá tételben látom relevánsnak újragondolni. Lásd NAGY M. K., *A példázattá...*, i. m.

¹²⁸ KOVÁCS Mihály, *Hathatos fegyver az isten ostromlo seregei ellen; avagy Buzgó könyörgés, [...] mellyel [...] Széki Teleki Josef [...]*, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1732, B2r–v.

¹²⁹ KOVÁCS, *Hathatos...*, i. m., B1v.

halálával elveszítették „óltalm[ukat] ’s köfal[ukat]”, „tápláló édes Attyok[at]”, „nagy oszlop[ukat]”),¹³⁰ az alábbiakban felsoroltakat szólítja meg sorrendben. Nádudvari itt megemlíti, de igen távolra helyezi egymástól a hasonlított (gyámoltalan özvegy) és hasonlítottat (református ekklézia), amely esetben magán a siratáson alapul a jelölő és jelölt Bod Péter szerinti „hasonlatosság[á]nak fundamentoma”.¹³¹

- 1.) „Egész Erdély Országa”,
- 2.) „Egész Reformata Religio”,
- 3.) „Tekintetes Nemes Hunyad Vármegye”,
- 4.) „Méltóságos egész Bartsai Familia”,
- 5.) „édes gyermekei, Leányi”,
- 6.) „Isten próba tüzeiben meg-frisseltetett szomorú Özvegy, Méltóságos Teleki Kristina Aszszony; a’ ki igazán kegyességben, szelídségben, alázatosságban hozzád hasonló társad vala. El-felejtette vala Isten veled első szomoru és hosszas özvegységednek terhes igáját [Haller László halálát]; de a’ mennyei Tanács újjab gyászra juttata [gyermekei és második férje, Teleki József halála]. Igazán mondhatod a’ Bárukka: Jaj nékem mostan; mert az Ur egyik bánatomra más bánatot adott! Jer. 45. 3. mert ugyan meg-halmozta Isten rajtad, szép gyermekeid, ’s most édes vagy féltő Kintsednek töled való el-vételével a’ szomoruságot. Társa lehetsz Naóminak; kinek két fijas, ’s férjét el-vévén Isten, így kesereg: Ne hívjatok engemet Naóminak; hanem Márának; mert keserűséggel illetett engemet a’ Mindenható: Ruth 1: 20.”¹³² Ezt követően pedig az özvegyet vigasztalja a prédikátor, arra emlékeztetve őt részletező módon, hogy az Úr az özvegyek gyámolítója, gondviselője.

Az eddigi kutatásaim alapján azonban azt is állítom, hogy a 18. század első felének, közepének halotti beszédei korántsem mindig adnak lehetőséget a fentiekben megmutatott módon történő allegorizációra. Még akkor sem mindig, ha az özvegyként való megjelenítés ismertetett toposzait és trópusait használva beszélnek röviden, akár magáról Bethlen Katáról is. Például Nádudvari Péter 1741-ben megjelentetett prédikációs kötetének sajtó alá rendezője, Szathmári Pap Zsigmond ezeket a hagyományos szövegelemeket használja a Bethlen Katának szóló dedikációban. Ám e szöveg esetében az előbb idézett, 1716-os Nádudvari-szövegnél is jóval távolabbinak látszik az azonosítási lehetőség. Az allegorikus olvasás lehetősége kevésbé tűnik motiváltnak, mert Bethlen Katát elsősorban mint „Isten’ háza’ kegyes dajkájá[t], szükölködök’ édes anyj[át]” szólítja meg, s nem részletezi a szenvedéseit.¹³³

A jelen tanulmány kérdései felől azonban egyelőre nem tudok többet a 18. századi prédikációkról. A fentiekben elsősorban a 17. század utolsó évtizedeinek szöveghagyományozódását tekintettem át, itt, a 3. fejezetben pedig még csupán néhány szöveget vehettem számba az 1700-as évekből. Egy lehetséges nagyobb kutatás kiindulópontjaként akkor lehet majd az özvegyi, árvai trópushasználat 18. századi időszakára vonatkozóan is alaposabb vizsgálatokat elvégezni, akkor lehet e korszak szövegeit, az – özvegyet temető, vagy a férjét sirató özvegyasszonyokat megszólító – halotti beszédeket szisztematikusan kutatni, ha a 17. századi kutatási előzményekhez hasonló eredménnyel fognak feltárulni előttünk a korszak erdélyi református nyomtatványai.¹³⁴ (A cenzúra miatt az elsősorban megjelentetni engedett temetési prédikációk, beszédek és az ezekben közölt halotti

¹³⁰ Nádudvari, *Magyar Nathanael. Avagy: Az álnokság nélkül való igaz Izraelitának, néh. Bartsai Ábrahám uramnak sinceritássáról való igaz tanubizonyosság = Örök emlékezetű igaz, avagy: Ama ritka kegyességű, és azért Istentől életében megbetsültetett: halálában meg tiszteltetett: s hólta után örök emlékezetben hagyattatott: Néh. Méltgs Nagy Bartsai Ábrahám urnak utolsó tisztessége [...]*, Kolozsvár, Telegdi P. Sámuel, 1721, D1r.

¹³¹ BOD, *Szent Irás...*, i. m., *d1r.

¹³² NÁDUDVARI, *Magyar Nathanael...*, i. m., D1r–v.

¹³³ NÁDUDVARI Péter [...] *Nyoltzvan-négy predikatioi [...]*, Kolozsvár, Szathmári Pap Zsigmond, 1741, §2r, §3v, §§1r, §§2v.

¹³⁴ Lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Bp., Universitas, 1998.

versek.¹³⁵) Ugyan már történtek jelentékeny lépések ez irányban,¹³⁶ ám a teljességre törekvő bibliográfiai gyűjtés és a funerációs szövegek szisztematikus feldolgozása még várat magára.

¹³⁵ Lásd ehhez a 76. jegyzetet!

¹³⁶ A 18. századi prédikációkhoz lásd elsősorban Egyed Emese, Farkas Wellmann Éva, Keszeg Anna, V. László Zsófia és mások legújabb kutatásait.